

Hoe zorgen we ervoor dat de stip niet groter dan de horizon wordt?

MEI 2023

Een dynamische kennissynthese van de inzichten van het ZonMw programma 'Versterking aanpak eenzaamheid', opgedaan door de projectleiders van subsidieronde 2

COLOFON

OPDRACHTGEVER

ZonMw, Den Haag

AUTEURS

Eveline Kiela
Lieke de Kock
Elena Bendien

Leyden Academy on Vitality and Ageing
Rijnsburgerweg 10
2333 AA Leiden
T 071-524 0960
info@leydenacademy.nl
www.leydenacademy.nl

©2023, Leyden Academy on Vitality and Ageing
Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Leyden Academy on Vitality and Ageing. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

INHOUDSOPGAVE

INHOUDSOPGAVE	3
MET BIJDRAGE VAN	4
SAMENVATTING	6
INLEIDING	9
1 ONDERZOEKSPROCES	12
1.1 Vraagstelling	12
1.2 Onderzoeksbenadering en methoden	12
1.3 Organisatie van het onderzoek	14
2 DYNAMISCHE KENNISSYNTHESE: UITWISSELING BINNEN LEERGEMEENSCHAPPEN	18
2.1 Vraagstukken over benadering en aanpak	18
2.1.1 Van 'tegen eenzaamheid' naar normalisering van eenzaamheid	18
2.1.2 Over de drempels: hoe bereik je de doelgroep	22
2.2 Samenwerking	25
2.2.1 Leren goed samen te werken	25
2.2.2 Grenzen van vrijwilligerswerk	31
2.3 Verduurzaming	33
2.3.1 Werken aan het voortbestaan van het initiatief/project	33
2.3.2 Kennisdeling	40
3 ALGEMENE BESCHOUWING VAN DE DYNAMISCHE KENNISSYNTHESE EN ADVIES AAN ZONMW	46
3.1 Dynamische kennissynthese als democratische vorm van kennisvergaring en kennisdeling	46
3.1.1 Welke kennis is binnen de subsidieronde ontwikkeld en door dynamische kennissynthese opgehaald?	46
3.1.2 De waarde van leergemeenschappen	49
3.2 Advies aan ZonMw	51
4 CONCLUDERENDE OPMERKINGEN	57
5 LITERATUUR	60

MET BIJDRAGE VAN

Addy van Beek, [Positief gezond ouder worden in de buurt](#)
Agda van Heeringen, [Tandem](#)
Anita Leermakers, [iKook! \(jong en oud\)](#)
Anita Putters, [TAS: Thuis, Actief, Samen](#)
Anna Rijpsma, [Waarom alleen doen als het samen kan](#)
Anne-Maaike van Tiggele, [De Kapelse aanpak tegen eenzaamheid](#)
Annemieke Kiesel-Griffioen, [Soep met ballen](#)
Annette Nijhuis, [Welzijnsbezoeken 75+](#)
Arlette Franses, [Uitbreiden Koffiebus](#)
Bas van Keulen, [De Kapelse aanpak tegen eenzaamheid](#)
Chuck van Loenen, [Telefooncirkels gemeenten Zeist/Utrechtse Heuvelrug/Bunnik](#)
Eileen de Rooter, [Tandem](#)
Elice Schut, [Meedoen in Zeist@home](#)
Ellen Groneman, [Een oppashond voor eenzame OOPOEH's in de rouw](#)
Fania Dassen, [Adoptieproject: Jong adopteert Oud](#)
Hanneke Mouw, [Winterconcert voor kwetsbare en eenzame ouderen](#)
Henk Abels, [Onze Buurt de Posten-Begripvol Samenleven Eenzame Ouderen 75+](#)
Ilse Mijnhart, [We ontmoeten elkaar door cultuur op maat](#)
Imke Schreurs-Notten, [Humanitas Maatjesproject: vriendschappelijk contact](#)
Ineke de Jonge, [Wij Samen Ouderen; Achter de Voordeur](#)
Iris Haveman, [Gouwe Ouwe ontmoetingen in de wijk](#)
Irma Smeenk, [Borging Ons Raadhuis](#)
Jan Burgmeijer, [Fietsmaatjes](#)
Jeannette Havermans, [Vrijwillige inzet voor en door ouderen](#)
Jenny Zwijnenburg, [Vangnetwerken. Eenzaamheid verminderen door elkaar te steunen](#)
Jessie Wagemakers, [LevensLuister \(kaartenset\)](#)
Josine Lems, [Doorontwikkeling en uitbreiding Argos Vertrouwd en Zeker – Maassluis](#)
Jos Derckx, KBO - [Huiskamerproject](#)
Joyce Wong, [Zinvol samen oud worden!](#)
Karin Hersbach, [Argos Vertrouwd en Zeker – Maassluis](#)
Karin Köster, [Dag!enDoen!](#)
Karlijn Hillen, [Samen Zevenaar 'Komt bij u thuis'](#)
Karolien Dons, [Hoor je ons? Virtueel persoonsgericht musiceren](#)
Lisette Brouns, [1330 Dementie](#)
Lorraine van der Kuij, [Koffieluitjes Ede Centraal](#)
Marco Schroevers, [Sociaal Vitaal, Club Vief](#)
Magdalena Chu Kum, [We komen op bezoek: Eenzaamheidstelefoon](#)
Mariska Derks van de Ven, [Ontmoetingen in de Bibliotheek Neude](#)
Marieke Koot, [Over de drempel: LSA](#)
Marlene Lee, [Zinvol samen oud worden!](#)
Mei Ang-Tan, [Zinvol samen oud worden!](#)
Miranda Veenstra, [Sociaal Vitaal Bolsward](#)
Mitchell Tollenaar, [Sociaal Vitaal, verander muren in deuren](#)

Niels Janssen, [Adoptieproject: Jong adopteert Oud](#)
Noortje Huisman, [Vriendschappelijk huisbezoek Almere](#)
Rita Spikker, [Doorontwikkeling vrijwillige ouderenadviseurs in de strijd tegen eenzaamheid](#)
Roel Cornelissen, [Soep met ballen](#)
Sandra Schouten, We ontmoeten elkaar door cultuur op maat
Stephanie van Gerven, [Thuisgekookt beter geschikt voor \(doorverwijzen door\) zorgverleners en maaltijdservices](#)
Sterre Attema, [Belmaatjes](#)
Suzan Boon, [Het Huis van de Wijk Zuyderland](#)
Thijs Driessen, [Thuiswonende ouderen met een lichamelijke beperking en dreigend sociaal isolement mee laten doen aan de digitale samenleving](#)
Tom van Eijk, [De kracht van Jong met Oud!](#)
Trees Flapper, [By jo thús en út](#)
Werner Rutjes, [Doorontwikkeling vrijwillige ouderenadviseurs in de strijd tegen eenzaamheid](#)
Willem Schortinghuis, [Winterconcert voor kwetsbare en eenzame ouderen](#)
Yvonne Schouten, [Jong leert oud, oud leert jong](#)

MET DANK AAN

Jolanda Lindenberg, Barbara Groot (onderzoekers Leyden Academy on Vitality and Ageing),
Saskia van Veen (projectleider [Bel-me-Bingo](#))

“We hebben allemaal die passie om senioren iets moois te brengen.”

Projectleider, subsidieronde 2

Samenvatting

Het doel van deze dynamische kennissynthese is om kennis te verzamelen die de deelnemers van de 61 projecten en initiatieven hebben opgedaan in de tweede ronde ‘Ondersteuning maatschappelijke beweging tegen eenzaamheid’, als onderdeel van het programma van ZonMw ‘Versterking aanpak eenzaamheid’. Op grond van deze kennissynthese is ook een advies aan ZonMw geformuleerd.

De kennis die in dit document is verzameld, geeft antwoord op de door ZonMw gestelde vraag: *welke kennis is opgedaan tijdens de doorontwikkeling van de initiatieven en projecten die zich richten op het verminderen van eenzaamheid bij oudere mensen en hoe kan deze kennis geborgd en gedeeld worden?* Deze vraag is in drie deelvragen verdeeld: wat ging er goed en minder goed tijdens de uitvoering? Hoe werd de samenwerking met de partners ervaren? En hoe worden de resultaten duurzaam geborgd?

Voor de uitvoering van de opdracht is gekozen voor een participatieve benadering, waar de projectleiders vrijwillig en als gelijkwaardige partners hun ervaringen en kennis met elkaar en met de onderzoekers konden delen. Vijftig uit de 61 projecten besloten om mee te doen aan het traject, dat bestond uit een drietal bijeenkomsten. In elke bijeenkomst stond een van de drie bovengenoemde deelvragen centraal. Methodologisch werd gekozen voor gesprekken in kleinschalige leergemeenschappen. De data die verzameld werd tijdens deze bijeenkomsten, ligt ten grondslag aan deze kennissynthese.

De kennis die is opgehaald, is in drie thema’s gebundeld. Elk thema is beschreven aan de hand van twee subthema’s. Het eerste thema adresseert de vraagstukken over de benadering en aanpak die de projectleiders hebben gehanteerd. Het mondt uit in een conceptuele vraag over het begrip ‘eenzaamheid’ en in een praktische vraag: wat zijn de beste manieren om de doelgroep, in dit geval ouderen die zich eenzaam voelen, te bereiken en deze contacten duurzaam te maken? Wanneer eenzaamheid als containerbegrip wordt gebruikt, lijkt het moeilijk om (duurzame) effecten van activiteiten in kaart te brengen, omdat de diverse vormen van eenzaamheid om een verschillende aanpak vragen. Daarnaast wordt eenzaamheid als een negatief begrip ervaren, dat mensen eerder afschrikt dan uitnodigt om erover te praten. De beste aanpak om de doelgroep te bereiken, bevestigt inzichten die ook in andere onderzoeken zijn opgedaan: persoonlijk benaderen, context-bewust werken, cultuursensitief werken. Daarnaast zien we dat de rol van ouderenparticipatie en de voordelen van intergenerationeel contact succes bevorderende factoren zijn.

De kennis, gerelateerd aan het tweede thema ‘samenwerking’, is gepresenteerd aan de hand van twee subthema’s: de randvoorwaarden voor goede samenwerking met de partnerorganisaties en het kaderen van het vrijwilligerswerk ten opzichte van de taken van de professionals. De randvoorwaarden voor samenwerking die de projectleiders belangrijk

achten, zijn: een juiste partnerkeuze, evenwicht tussen de wederzijdse belangen, samenwerking die zowel op het bestuurlijke als op het uitvoerende niveau plaatsvindt, heldere vastlegging van de afspraken, tijdsinvestering in de samenwerking, (bescheiden) frequentie van contact, openstaan voor kansen om bijzondere (bijvoorbeeld commerciële) partners te betrekken. Het tweede subthema adresseert het belang van de grenzen tussen vrijwilligerswerk en professioneel werk. Een te brede taakstelling kan ertoe leiden dat de grens tussen betaald- en vrijwilligerswerk vervaagt. Dit kan tot gevolg hebben dat vrijwilligers vertrekken omdat ze het werk als te veeleisend gaan ervaren.

Verduurzaming – het derde thema – wordt beschreven aan de hand van de verduurzamingsacties en de kennisdeling die tevens tijdens de leergemeenschappen plaatsvond. We identificeren vier verduurzamingsprofielen voor de projecten: lokaal, gemeentelijk, landelijk en organisatieniveau. Verduurzaming hangt af van: personeel dat vanaf het begin achter het doel van het project staat en bovendien niet vaak wisselt, een niet te korte subsidieduur, een strategisch plan en continuïteit van het beleid. Kennisdeling wordt beter geborgd wanneer ook de kennis over de vormen van kennisdeling tijdig wordt verspreid en er dus aandacht is voor deskundigheidsbevordering. Van belang zijn in dit verband ook de diverse manieren waarop je de projectresultaten in kaart kunt brengen en communiceren aan andere partijen.

Een kritische beschouwing van deze thema's heeft de volgende kennis opgeleverd voor de betrokken partijen:

- ZonMw kan het subsidiebeleid afstemmen op de behoeftes uit de praktijk, om zo breder naar het thema eenzaamheid te kijken, zoals bijvoorbeeld in relatie tot vitaliteit, ouderenparticipatie en bestrijding van ageism.
- Oudere deelnemers en vrijwilligers krijgen dankzij het werk van de professionals een beter inzicht in de thema's eenzaamheid, vitaliteit, positieve gezondheid en zingeving.
- De leergemeenschap is een geschikte tool voor kennisdeling door- en tussen professionals.
- Een sterkere integratie is mogelijk van academische en professionele kennis en van expliciete en impliciete vormen van kennis.

Het advies aan ZonMw luidt:

1. Adresseer eenzaamheid als onderdeel van een breder onderwerp, zoals anti-ageism, ouderenparticipatie en age-friendliness, om de aanpak efficiënter en duurzamer te maken.
2. Streef ernaar om het subsidiebeleid *duurzaam* te maken, zodat het tot structurele financiering van projecten kan leiden.
3. Scherp de projectvoorwaarden aan waar het kennisoverdracht binnen (kleinschalige) initiatieven en projecten betreft.
4. Bevorder integratie tussen academische en vakkennis, door het uitvoeringproces en het leerproces gebaseerd op de participatieve vormen van kennisoverdracht, zoals leergemeenschappen, parallel met elkaar te laten lopen.
5. Ontwikkel de leergemeenschap verder, als epistemisch instrument voor een dynamische kennissynthese.
6. Stimuleer het gebruik van creatieve onderzoeksmethoden, om ook impliciete kennis die is opgedaan, structureel te kunnen ophalen, verwerken en vasthouden.

Amsterdam, 21 juli 2022

Het is een zomerse dinsdagochtend, een uur of tien. Langzaam druppelen de deelnemers van het project 'Samen zinvol oud worden!' binnen. Waar de één zelfstandig met de rollator komt, wordt de ander opgehaald uit een andere stad om speciaal hier de dag door te brengen. Wat hen bindt is hun Chinese achtergrond.

Met behulp van een vrijwilliger komt ook Liu aan. Liu woont in een verpleeghuis waar niemand Chinees spreekt, waardoor het communiceren met anderen lastig is. Hier in Amsterdam, waar de mensen haar taal en gebruiken kennen, bloeit ze elke week weer op. En dat is te zien tijdens een activiteit waarbij de deelnemers en vrijwilligers samen een smakenspel doen, waarbij de deelnemers bij elke smaak die ze te proeven krijgen, een bijpassend verhaal mogen vertellen. Met gevoel vertelt Liu over 'zure' en 'zoete' gebeurtenissen in haar leven. In het verpleeghuis is Liu vaak in de war; dan weet ze niet waar ze is of hoeveel kinderen ze heeft. Liu heeft de diagnose dementie, maar wanneer zij in Amsterdam is, merken de vrijwilligers daar weinig van.

Zinvol samen oud worden!

Ook Lan is als deelnemer elke week in Amsterdam te vinden. Wanneer het haar beurt is met het smakenspel, wordt opnieuw duidelijk hoe waardevol het samenkomen met andere Chinese ouderen is. Lan vertelt over haar worsteling met lichamelijke ongemakken, die met de jaren toenemen. Tegelijkertijd wil ze niet negatief zijn; ze is immers

erg blij en dankbaar voor de zorg van haar kinderen. Deze dankbaarheid voelt ze ook voor het samenkomen met de andere deelnemers. Terwijl tranen haar ogen vullen, vertelt ze hoe fijn ze het vindt haar zorgen met hen te kunnen delen, en met hen samen te zijn. Iedereen luistert aandachtig naar Lan's verhaal en na afloop wordt ze liefdevol omarmd.

'Samen zinvol oud worden!' is één van de 50 deelnemende projecten aan de leergemeenschappen, die ten grondslag liggen aan deze dynamische kennissynthese. Het project is erop gericht Chinese ouderen samen te brengen en op die manier hun gevoel van eenzaamheid te verminderen.

Inleiding

In de zomer van 2020 publiceerde ZonMw de tweede subsidieoproep binnen de ronde 'Ondersteuning maatschappelijke beweging tegen eenzaamheid', als onderdeel van het programma 'Versterking aanpak eenzaamheid'. Deze oproep was erop gericht om bestaande projecten en initiatieven door te ontwikkelen en, indien gewenst, uit te breiden. Maar liefst 61 projecten werden gesubsidieerd en gingen aan de slag. Het programma van ZonMw is een van de antwoorden van het kabinet op de stand van zaken rond eenzaamheid in Nederland. Volgens het Centrum Gezondheid en Maatschappij van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu voelt 47% van de volwassen Nederlanders zich eenzaam en dat percentage blijft groeien ([Gezondheidsmonitor](#), 2022). In 2020 lag het hoogste percentage bij de mensen die ouder zijn dan 75. In 2021 piekte de *emotionele* eenzaamheid onder de jongeren tussen 15 en 25 jaar oud, waarbij de COVID-19 crisis een rol heeft gespeeld ([CBS](#), 2021). Om eenzaamheid te verminderen wil het kabinet de komende jaren 40 miljoen euro extra beschikbaar stellen (NRC, 29 september 2022).

Sinds 2018 bestaat er in Nederland het actieprogramma [Een tegen eenzaamheid](#) van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, met als doel om eenzaamheid in Nederland te verminderen. Elk jaar komen er tal van uiteenlopende initiatieven bij, die door diverse fondsen, subsidiegevers, gemeentes en andere geldschieters worden gefinancierd, met als doel eenzaamheid in Nederland te voorkomen of te verminderen. Organisaties, waaronder ZonMw, voelen dan ook de noodzaak om de geleerde lessen binnen de verschillende subsidierondes te bundelen en van een analyse te voorzien. Dit zal helpen om het beleid dat gerelateerd is aan eenzaamheidsproblematiek, goed te doordenken. Het toekomstige beleid duiden wij in de titel van dit document als horizon, waarbij de eenzaamheidsproblematiek een stip is, die we vandaag de dag, o.a. dankzij de beschikbare cijfers, goed kunnen waarnemen.

Dit document is tot stand gekomen dankzij de inspirerende samenwerking tussen projectleiders van de door ZonMw gefinancierde projecten en onderzoekers van Leyden Academy on Vitality and Ageing. Leyden Academy is een kennisinstituut dat bijdraagt aan een vitaal, zinvol en maatschappelijk actief leven van oudere mensen. In opdracht van ZonMw zijn we samen met de projectleiders een traject aangegaan om de opgedane praktijkkennis op te halen én van te leren, met het oog op verduurzaming en de toekomstige subsidieprogramma's.

Voor deze opdracht hebben we gekozen voor de dynamische kennissynthese, een proces van kennisvergaring waar geen hiërarchie bestaat tussen de diverse typen kennis: kennis gebaseerd op persoonlijke ervaring, praktijkkennis, professionele vakkennis en wetenschappelijke kennis. Alle typen kennis krijgen een eigen plek in de kennissynthese, waardoor er een vruchtbare dialoog kan ontstaan tussen de diverse 'dragere' van deze kennis. De praktijkkennis van de projectleiders, die dagelijks bezig zijn met mensen over wie het gaat, wordt in de kennissynthese beter geborgd, omdat deze synthese geen simpele samenvoeging van diverse lessen en opvattingen is, maar een manier om een dialoog

daartussen te stimuleren, waardoor ook weer nieuwe kennis kan ontstaan. Als onderzoekers brengen we deze praktijkkennis samen met wetenschappelijke inzichten, met als doel om deze kennis te duiden en bruikbaar te maken voor andere professionals die met oudere mensen werken of specifiek met het thema eenzaamheid bezig zijn.

We noemen deze kennissynthese dynamisch om een aantal redenen. Tijdens een kennissynthese komt er een onderling leerproces tot stand. De professionals en onderzoekers leren van elkaar door middel van een iteratief proces, dat wil zeggen door een proces waarbij de uitwisseling van ervaringen (kennisonderdelen) wordt gekoppeld aan toetsing van deze inzichten in de praktijk. De resultaten van de toetsing kunnen weer in groepsverband besproken worden waarna, voor zover nodig, de eerder gegenereerde kennis wordt bijgesteld. Een andere reden waarom deze kennissynthese dynamisch is, is omdat het tijd- en context gebonden is. De integriteit van een dergelijke synthese is gebaseerd op de notie dat zij vooralsnog de beste weerspiegeling van onze huidige kennis is, dus is zij ook tijdelijk en herzienbaar.

De structuur van het document dat voor u ligt, is als volgt: in hoofdstuk 1 leest u hoe het proces van begeleiding en onderzoek heeft plaatsgevonden en voor welke onderzoeksmethoden is gekozen. In hoofdstuk 2 presenteren we inzichten die de projectleiders tijdens de bijeenkomsten hebben gedeeld. Tegelijkertijd en indien van toepassing, zullen we deze kennis in verband brengen met relevante wetenschappelijke inzichten en vakkennis, die door middel van reflecties van de onderzoekers aan de tekst zijn toegevoegd. Door deze vorm te kiezen laten we de lezer het dynamische proces ervaren dat de projectleiders en de onderzoekers samen hebben afgelegd. Praktijk en wetenschap verrijken elkaar. Zo ontstaat een proces van co-creatie tussen projectleiders en onderzoekers, met een dynamische kennissynthese als resultaat. Tot slot, in hoofdstuk 3 maken we een analyse van de belangrijke opbrengsten van het begeleidingstraject en formuleren we een advies aan ZonMw voor de strategische ontwikkeling en de positionering van het subsidieprogramma in de toekomst.

1 Onderzoeksproces

1.1 VRAAGSTELLING

De onderzoeksvraag die ten grondslag ligt aan deze dynamische kennissynthese luidt:

Welke kennis is opgedaan tijdens de doorontwikkeling van de initiatieven en projecten die zich richten op het verminderen van eenzaamheid bij oudere mensen en hoe kan deze kennis geborgd en gedeeld worden?

Om deze tweeledige vraag te beantwoorden werd een begeleidingstraject ontwikkeld, waarbinnen elke projectleider aan een drietal bijeenkomsten kon deelnemen. De vragen van deze drie bijeenkomsten (tevens de deelvragen van de onderzoeksvraag) werden van tevoren bepaald, in overeenstemming met de hoofdvraag van ZonMw en de mijlpalen die in de subsidie-oproep zijn geformuleerd¹. Deze deelvragen zijn:

1. Wat ging er goed en wat ging minder goed tijdens de uitvoering van het project? Tegen welke dilemma's liep je aan?
2. Hoe werd de samenwerking met de partners ervaren? Wat is de zwakste en de sterkste link in je netwerk?
3. Hoe wil je je resultaten met andere collega's delen, lokaal en landelijk? Wat heb je als structurele basis nodig om het project/ initiatief door te laten gaan (verduurzamen) nadat de periode van de subsidie van ZonMw is afgelopen?

1.2 ONDERZOEKSBENADERING EN METHODEN

Omdat de hoofd- en deelvragen op de ervaringen en de praktijkkennis van de projectleiders gericht zijn, is ervoor gekozen om samen met de projectleiders leergemeenschappen op te zetten. Een leergemeenschap staat voor een lokaal en kleinschalig netwerk, dat ingezet wordt om praktijkkennis binnen projecten en initiatieven te expliciteren en beschikbaar te stellen aan een groot publiek (Groot & Abma, 2018; Wenger, 2011).

Ten grondslag aan het idee over leergemeenschappen ligt een epistemologische vraag over wie de kenner is of mag zijn en welk type kennis waardevol is om vast te leggen en te verspreiden (Abma, 2020). In de traditionele vormen van onderzoek vervult de onderzoeker de rol van onpartijdige 'objectieve' kenner, die het object van de studie selecteert, observeert, bestudeert en vervolgens beschrijft. Om dit goed te kunnen doen maakt de onderzoeker keuzes, bijvoorbeeld welke vragen er gesteld moeten worden, welke methoden gebruikt kunnen worden en welke resultaten opgeschreven en gedeeld worden. De kennis

---

1. Mijlpaal 3 (deze mijlpalen zijn opgenomen in de subsidieoproep), nl. het antwoord op de vraag, 'wat gaat er goed en wat is minder goed gegaan bij uw initiatief, wat zijn de geleerde lessen en welke verbeteringen u gaat doorvoeren'; mijlpaal 4 'Beschrijving van de samenwerking' en mijlpaal 5 'Beschrijving van de verduurzamingsactiviteiten'.

die op deze manier wordt gegeneerd is waardevol. Tegelijkertijd doet het in de praktijk niet altijd recht aan de diversiteit van de kennisbronnen (bijvoorbeeld praktijkkennis of ervaringen) en kennisdragers. Denk aan de kennis van de professionals die in de praktijk werken, zoals de projectleiders en ook van de vrijwilligers, die vaak de dragende kracht binnen de gesubsidieerde projecten zijn, of van de mensen wiens welzijn centraal staat in deze projecten. Al deze partijen hebben hun eigen expertise, kennis en ervaringen met betrekking tot de onderzoeksvraag.

Een deel van deze kennis kan opgehaald worden door middel van individuele en groeps-interviews en gesprekken (focusgroepen). Echter, de ervaring leert dat er veel impliciete kennis bestaat, die gebaseerd is op ervaring, intuïtie en informele uitwisseling met collega's, maar meestal niet in een focusgroep of interview expliciet wordt benoemd. Deze impliciete kennis kan heel waardevol zijn en de vraag is hoe we die kunnen expliciteren. Het laten liggen van deze kennisbronnen kan immers leiden tot wat Miranda Fricker *epistemic injustice* noemt (Fricker, 2007; Abma, 2020), wanneer een deel van deze kennis verloren gaat omdat de dragers van deze kennis niet aan het woord (kunnen) komen. Om dit te voorkomen heeft Leyden Academy gekozen voor een werkvorm waar de inzichten uit de praktijk en uit de wetenschap in gelijke mate aan de orde worden gesteld, zich in dialoog met elkaar ontwikkelen en elkaar aanvullen.

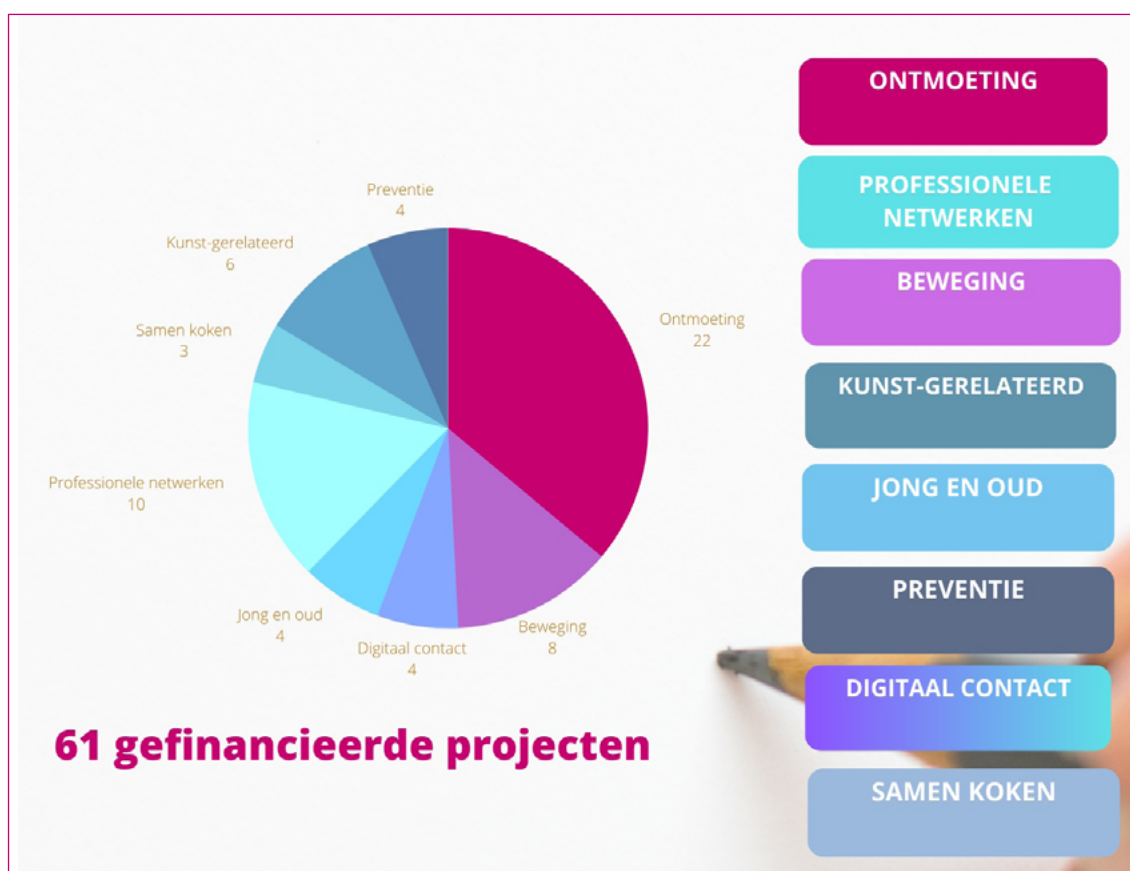
De leergemeenschap als epistemisch instrument is gebaseerd op een participatieve benadering en zorgt ervoor dat er communicatieve ruimte ontstaat voor informatie-uitwisseling tussen de diverse partijen, die als gelijkwaardige partners met elkaar in gesprek gaan (Groot & Abma, 2019). De richting van de uitwisseling is veelzijdig: je deelt je ervaring en tegelijkertijd leer je van anderen. De rol van de onderzoekers is hierbij faciliterend: ze organiseren en begeleiden het leerproces en schrijven de resultaten op, die vervolgens met de kennisdragers (projectleiders) gedeeld worden en door hen aangevuld en bediscussieerd worden. De onderzoekers voegen ook wetenschappelijke kennis toe aan de kennis uit de praktijk, door de vragen uit de praktijk en onderzoek naast elkaar te zetten en te vergelijken (bijvoorbeeld met gebruik van literatuurstudies) en door de eigen ervaring met (empirische) onderzoeken te gebruiken. De principes van gelijkwaardigheid waarop leergemeenschappen zijn gebaseerd, zorgen ervoor dat er geen hiërarchie tussen de diverse typen kennis ontstaat, maar dat alle kennisbronnen in gelijke mate benut kunnen worden: dus afhankelijk van de vraag en niet van de bron. De gelijkwaardigheid van de diverse typen kennis is niet altijd vanzelfsprekend en vraagt om een faciliterende rol van de onderzoekers. Onderzoekers dienen rekening te houden met eigen vooroordelen die door middel van (zelf) reflectie, membercheck (validatie bij de deelnemers) en feedback van collega's beheerst kunnen worden.

De leergemeenschap als methode voor kennisvergarig is nog in ontwikkeling. Het toepassen van een leergemeenschap als epistemische tool om een kennissynthese te maken, is een relatief nieuwe wijze van synthetiseren en onderzoeken, die ons inziens veel potentie heeft voor o.a. de meta-analyse van diverse programma's van ZonMw. We hebben deze tool al meer dan eens toegepast in diverse projecten van Leyden Academy en van Amsterdam UMC, locatie VUmc. In hoofdstuk 3 zullen we stilstaan bij de waarde van de leergemeenschap als onderzoeksinstrument.

1.3 ORGANISATIE VAN HET ONDERZOEK

Aan deze dynamische kennissynthese werkten 50 van 61 gefinancierde projecten mee. Om een volwaardige uitwisseling van kennis en ervaringen tot stand te laten komen, is het noodzakelijk om deze projecten onder te verdelen in kleinere clusters, die elk een eigen leergemeenschap vormen. Voor het vormen van de leergemeenschappen hebben we diverse criteria overwogen: thematische clustering, dat wil zeggen het vormen van groepen waar projecten met gelijksoortige activiteiten uitgevoerd worden; op basis van ligging, namelijk projecten die in dezelfde regio worden uitgevoerd, en op basis van de fase van uitvoering waarin de projecten zich bevinden. Thematische verdeling schatten we initieel als de meest kansrijke manier om leergemeenschappen te vormen (zie figuur 1).

Figuur 1. Thematische verdeling van de projecten uit subsidieronde 2

Dit thematische overzicht van de projecten is indicatief; sommige projecten kunnen onder verschillende categorieën vallen, bijvoorbeeld onder de categorie ontmoeting en de categorie beweging.

Voor de werkelijke verdeling van de projecten in clusters moesten we rekening houden met de afrondingsdatum als leidend principe. Het begeleidingstraject ging in januari 2022 van start. De toekenning van de subsidie en de start van (de doorontwikkeling van) de projecten vond plaats in het begin van 2021. Dit betekende dat in januari 2022 bij de aanvang van deze synthese een groot deel van de projecten al bijna klaar was met de activiteiten en zich in het stadium van afronding bevond. Het begeleidingstraject werd daarom zodanig aangepast,

dat de projecten werden geclusterd op grond van de afrondingsdatum en enigszins op grond van de thematiek. De geografische clustering is losgelaten.

Om het begeleidingstraject voortvarend te starten, zijn in januari en februari 2022 alle projectleiders van de 61 gefinancierde projecten via e-mail persoonlijk benaderd en uitgenodigd voor een kort kennismakingsgesprek, waarin een persoonlijke introductie en uitleg over het traject aan bod kwamen. Deze vorm van introductie is weliswaar tijdrovend voor een kortdurend begeleidingstraject, maar het biedt de projectleiders de mogelijkheid om vragen over het traject te stellen en aan de onderzoekers de mogelijkheid om een betere inschatting te maken welke projecten het beste binnen hetzelfde cluster passen. Het onderzoeksteam heeft 59 kennismakingsgesprekken gevoerd; 2 projectleiders hebben per email laten weten geen belangstelling voor het traject te hebben. De deelname aan het traject was vrijwillig. Maar liefst 50 projecten besloten tot deelname. De meest voorkomende redenen voor de overige negen projectleiders om niet mee te doen, waren gebrek aan tijd, het feit dat het project inmiddels afgelopen was of het vertrek van de projectleider.

De projecten die toegezegd hebben om mee te doen, zijn in negen clusters onderverdeeld, waarbij de groepsgrootte varieerde van drie tot zeven deelnemers. Elk cluster ging onderling in gesprek gedurende drie bijeenkomsten. Er zijn in totaal 27 online bijeenkomsten gehouden. Fysieke bijeenkomsten waren niet mogelijk vanwege de korte duur van het begeleidingstraject, die bovendien gedeeltelijk samenviel met de laatste COVID-19 lockdown. Uiteindelijk bleken online bijeenkomsten waardevol te zijn, mede vanwege de laagdrempelige (en tijdbesparende) wijze van de deelname aan de bijeenkomsten. Behalve de drie hoofdthema's werden tijdens de bijeenkomsten ook andere thema's besproken, die door de groep als relevant werden ervaren. Deze thema's werden aangedragen door de projectleiders en vastgelegd in de verslagen. Zo konden de projectleiders hun kennis breed met de groep delen. De samenvatting van deze kennis vindt de lezer in het hierop volgende hoofdstuk. Ook de onderzoekers deelden hun kennis door middel van koppeling van inzichten uit de praktijk aan inzichten uit de wetenschappelijke literatuur. Zie figuur 2 voor een voorbeeld hiervan.

Figuur 2. Voorbeeld terugkoppeling academische kennis

HOE BEREIK JE OUDEREN?

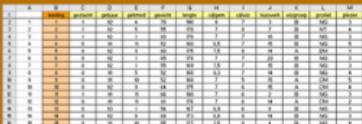
Begin bij ouderen zelf: vraag dit aan ouderen die mee willen denken, sluit aan bij de behoefte van de persoon. **PROFESSIONAL WEET HET NIET ALTIJD BETER.**
https://centrumvoordemiervertogen.files.wordpress.com/2019/12/kindverslag_vovp_volledia_def_augustus_2019.pdf
https://www.advantageia.eu/images/RIEM_FactSheet%20Preventieve_hin%202018.pdf
<https://www.movie.nl/sites/movie.nl/files/2019-03/prestia-oud-in-de-huurt.pdf>

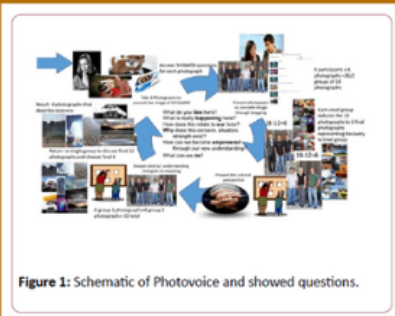
Houd rekening met de factoren die vaak over het hoofd worden gezien: schaamte voor *armoede, laaggeletterdheid, gezondheidsproblemen, gebrek aan mobiliteit, verlegenheid om anderen 'ten laste' te zijn...*
 Bijv.: <https://ohnstamminstituut.nl/rapport/taal aanbod voor ouderen/>

Werk cultuur-sensitief (vaardigheden nodig!) en vergeet niet: **NIET ALLE OUDEREN WILLEN HULP.**
<https://www.kenniscentrumwvz.be/sites/default/files/bijlagen/Den%20Cultuursensitieve%20rog%20voor%20ouderen>

· V O O R B E E L D T E R U G K O P P E L I N G ·

VOORBEELDEN VAN DATA

Figure 1: Schematic of Photovoice and showed questions.

Van elke bijeenkomst werd een analytisch verslag gemaakt op basis van de besproken thema's. Deze verslagen zijn telkens gedeeld met de projectleiders, waarna hun feedback is verwerkt. Om een beter beeld van de context te krijgen waarbinnen de projecten hun werk uitvoeren, hebben de onderzoekers projecten bezocht. Het voorstel om een bezoek te komen afleggen werd gesteld aan de projecten die hun activiteiten nog niet hadden afgerond. Afhankelijk van de planning binnen de projecten en de beschikbaarheid van de onderzoekers werden vijf activiteiten bezocht die door diverse projecten zijn georganiseerd. De data van het onderzoek bestaat aldus uit: korte verslagen van kennismakingsgesprekken, 27 verslagen van bijeenkomsten (beschikbaar op aanvraag), observaties van de onderzoekers tijdens de onlinebijeenkomsten met projectleiders en korte verslagen van de projectbezoeken. In figuur 3 wordt het onderzoeksproces dat hierboven is beschreven, schematisch weergegeven.

Figuur 3. Het onderzoeksproces in vogelvlucht

Een andere vorm van koppeling tussen praktijk en wetenschappelijke kennis vond plaats door middel van een workshop 'Methoden om resultaten van de projecten in kaart te brengen', die door de onderzoekers van Leyden Academy is georganiseerd. De workshop adresseerde de behoeftes van de projectleiders om betere handvatten te krijgen voor data-analyse en presentatie van de projectresultaten. Twintig vertegenwoordigers van de projecten namen deel aan de workshop, waar vier onderzoekers van Leyden Academy korte presentaties hebben gehouden over diverse wetenschappelijke methodes die geschikt kunnen zijn voor de presentatie van projectresultaten:

- [Microverhalen](#) en [SenseMaker](#), door Marleen Dohmen
- Statistische methoden: weet wat je meet, door Belia Schuurman
- Diepte-interviews en focusgroepen, door Miriam Verhage
- Photovoice: de kracht van visualisatie, door Barbara Groot

In de analysefase zijn alle (sub)thema's uit de verslagen geclusterd in drie hoofdthema's, die verderop beschreven worden. De eerste versies van deze dynamische kennissynthese zijn gedeeld met de projectleiders en de collega-onderzoekers van Leyden Academy en hun suggesties zijn in de definitieve versie verwerkt.

2 Dynamische kennissynthese: Uitwisseling binnen leergemeenschappen

In de leergemeenschappen is veel kennis gedeeld ten aanzien van de uitvoering, doorontwikkeling, samenwerking en verduurzaming van de projecten. Alle gefinancierde projecten hadden tot doel om het gevoel van eenzaamheid die door oudere mensen wordt ervaren, op diverse manieren te verlichten. De bevindingen die we hier presenteren, zijn voor een deel herkenbaar, omdat ze al eerder in de literatuur beschreven en geduid zijn (zie reflectie vanuit de academische en vakliteratuur). Wat voor deze kennissynthese waarde toevoegt en relevant is, is dat de bevindingen bottom-up tot stand zijn gekomen, dan wel dat dezelfde kennis vanuit diverse bronnen is vergaard, uit de praktijk en uit academisch onderzoek. De projectleiders zijn de dragers van deze kennis, die in de context van elk project een eigen focus krijgt. Om deze kennis te structureren volgen we de drie thema's van de bijeenkomsten: vraagstukken over benadering en aanpak (deze titel is een bondige versie van de mijlpaal 3 zoals die in de oorspronkelijke call van ZonMw is geformuleerd: wat ging er goed en wat ging minder goed, wat zijn de geleerde lessen), samenwerking en verduurzaming.

2.1 VRAAGSTUKKEN OVER BENADERING EN AANPAK

Het Thema 'benadering en aanpak' zullen we aan de hand van twee subthema's presenteren die tijdens de eerste ronde gesprekken centraal stonden: de invulling van het begrip eenzaamheid en de manieren om de doelgroep te bereiken.

2.1.1 Van 'tegen eenzaamheid' naar normalisering van eenzaamheid

De gesprekken binnen de leergemeenschappen bevestigen eerdere wetenschappelijke inzichten dat eenzaamheid een containerbegrip is (Machielse, 2018; Smith & Victor, 2019). Denk aan de bewoner van een serviceflat die zegt zich op zondagmiddag eenzaam te voelen, of aan de welzijnsmedewerker die zich bezighoudt om een ontmoetingsplek in de wijk te organiseren voor eenzame wijkbewoners, of aan de wethouder die de maatschappelijke beweging tegen eenzaamheid hoog in het vaandel wil dragen. Alle drie hebben ze het over eenzaamheid, terwijl de invulling van elke 'eenzaamheid', de doelen van de voorgestelde acties en ook de aanpak verschillend zijn. Deze boodschap van de projectleiders kwam in diverse clusterbijeenkomsten naar voren. Daarom gaat het eerste subthema over het gebruik van het begrip eenzaamheid in de praktijk en over de vertaalslag van kennis uit de praktijk naar beleid.

De projectleiders zijn het er grotendeels over eens dat het expliciet benoemen van het gevoel van eenzaamheid in zekere zin belangrijk is. Het zorgt voor transparantie, het onderwerp komt op de politieke agenda te staan en er worden middelen beschikbaar

gesteld om het dagelijks leven van mensen te verbeteren. Toch stuiten projectleiders in de praktijk ook op redenen om eenzaamheid als probleem *niet* zo'n centrale plaats te geven. Ten eerste zijn er veel verschillende begrippen die aan eenzaamheid gerelateerd zijn (zie kader met Reflectie). Uit de gesprekken met de projectleiders blijkt dat ze goed op de hoogte zijn van de sociale en emotionele typen van eenzaamheid en de vormen waarin die zich kunnen manifesteren; daarom wordt het gebruik van 'eenzaamheid' als containerbegrip als niet goed bruikbaar ervaren. Specifieker aangeven wat voor soort van problematiek het betreft, zou in de praktijk tot een betere aanpak kunnen leiden.

Ten tweede zien de projectleiders een trend, waarbij 'eenzaamheid' een *buzzword* aan het worden is, vooral in de lokale en landelijke politiek. In plaats van inhoudelijke verdieping wordt daardoor de inhoud van het begrip uitgehold:

Veel partijen [zes uit negen] in onze gemeente hebben 'eenzaamheid bestrijden' als een belangrijk politiek aandachtspunt. Dus de politici hebben het over eenzaamheid en ze praten veel daarover en doen uiteindelijk niet zo veel, vind ik. Het programma 'Een tegen eenzaamheid' komt omdat de politiek dit eist. 'We moeten iets doen aan eenzaamheid!' En dan komt het bij ons [professionals] terecht en dan denk je: hoe kan je eenzaamheid bestrijden? De bron van eenzaamheid is zo veelkleurig. Dus het bestrijden van eenzaamheid in al die politieke agenda's is gewoon [niet haalbaar]. Je moet dit op een andere manier doen en dat is lastig te communiceren met de beleidsmakers. [7;2]²

Tegelijkertijd geven enkele projectleiders aan dat alleen toen er politieke aandacht voor de eenzaamheidsproblematiek kwam, het mogelijk werd om initiatieven van de grond te krijgen die o.a. de eenzaamheidsproblematiek kunnen adresseren.

Dit spanningsveld is niet het enige dat door de projectleiders wordt genoemd. Het in de spotlight zetten van eenzaamheid kan andere belangrijke thema's die van invloed zijn op het welzijn van ouderen, naar de achtergrond doen verdwijnen. Zo gaf een projectleider aan:

Naast emotionele en sociale eenzaamheid speelt zingeving en betekenisgeving ook een belangrijke rol. [1;1]

Ten derde wordt volgens de projectleiders in de praktijk heel anders met het begrip omgegaan. Daar wordt het woord eenzaamheid bijna nooit gebruikt, niet in beschrijvingen van activiteiten en evenmin tijdens gesprekken. Het woord schrikt de deelnemers namelijk af, omdat het geassocieerd wordt met onkunde en afhankelijkheid. Soms is er zelfs sprake van een taboe, zo ervaren de projectleiders. Daarom worden in veel projecten andere termen gebruikt:

Eenzaamheid is een negatief begrip. We werken met het begrip 'vitaliteit'. [7;2]

Meedoen, ontmoeting en *contact* zijn begrippen die in de projecten wel veel gebruikt worden. Door deze begrippen af te stemmen op hun doelgroep, maken de projectleiders met succes

---

2. Alle quotes zijn afkomstig uit de verslagen van de bijeenkomsten.

de vertaalslag van het begrip 'eenzaamheid' naar begrippen die voor diverse groepen waardevol en uitnodigend kunnen zijn. Volgens de projectleiders voelen mensen die beweging missen zich eerder aangesproken door een initiatief dat 'vitaliteit' centraal stelt, terwijl mensen die last hebben van een sociaal isolement, zich beter voelen als ze kunnen 'meedoen' in plaats van deelnemen aan projecten waar ze 'geholpen worden'.

Samenvattend, vanuit de praktijk gezien begint een effectieve aanpak om eenzame gevoelens bij oudere mensen te verminderen bij een juiste invulling en een gepast gebruik van het begrip 'eenzaamheid'. De implicaties van de hierboven beschreven reflecties geven in feite aan dat eenzaamheid in de projecten lang niet altijd centraal hoeft te staan, want het kan gaan om welzijn in het algemeen, waar diverse factoren een rol spelen. Dus de benadering die in de projecten wordt gebruikt, kan breder zijn dan de aanpak van eenzaamheid (zie ook hoofdstuk 3). Een projectleider die een verbinding legde tussen eenzaamheid en welbevinden, vatte het als volgt samen:

Hoe houden we onze bewoners of oudere mensen zo gezond mogelijk in de breedste zin van het woord? Dit is de vraag die we moeten stellen. [3;1]

De projecten kunnen zich dan richten op een breed scala aan thema's, waarbij het verminderen van eenzaamheid een logische 'bijvangst' wordt.

Een van de waardevolle overwegingen die in een aantal bijeenkomsten terugkwam, is dat naast duurzame en effectieve projecten, die met een specifieke vorm van eenzaamheid aan de slag gaan, ook een aanpak waarin de *normalisering* van eenzaamheid voorop staat in zowel beleid als de praktijk, zinvol is:

Niet de focus op dat eenzaamheid moet verdwijnen, maar dat we leren accepteren dat het erbij hoort. Dat eenzaamheid er is. Een onmogelijk doel als het weg zou zijn. Dat betekent voor ons werk ook dat we nooit aan die verwachting zouden kunnen voldoen. Zeggen: dit blijft altijd bestaan, altijd mensen die eenzaamheidsgevoelens ervaren, die even hulp nodig hebben, een andere keer lukt het zelf [...]. En dat we wel geld hebben voor bepaalde mensen als het echt heel erg is. [...]. Maar de verwachting van onze geldschieters is wel: altijd moeten we iets verminderen, verbeteren, vermeerderen, noem maar op, alsof we er dus vanuit gaan dat er een moment komt, waarop niemand meer eenzaam is. [...] Dat is een utopie die niet realistisch is. [4;3]

Moeten we eenzaamheid bestrijden? Moet iedereen competent zijn om zijn sociale netwerk op te bouwen en te onderhouden? Sommige mensen geven eerlijk aan: 'ik pas niet binnen clubjes en groepjes'. En dat is in strijd met onze doelstellingen en wat gemeentes tot doel stellen, nl. zelfredzaamheid. [3;1]

Al met al blijkt ook normalisering van eenzaamheid een gelaagd begrip te zijn. Het kan een scala aan mogelijke doelen adresseren, zoals acceptatie van eenzaamheid, verlichting van eenzaamheid of een meer positieve kijk naar eenzaamheid als een bron van zelfreflectie en verdieping. De projecten lijken bereid te zijn om bij te dragen aan de normalisering van eenzaamheid. Tevens kan normalisering helpen om het taboe dat om eenzaamheid hangt, te doorbreken.

REFLECTIE

Eenzaamheid als begrip is uitgebreid in de literatuur beschreven (WHO, 2021; Yang & Victor, 2011). De projectleiders die aan de leergemeenschappen deel hebben genomen, beschikken over goede basiskennis van diverse typen eenzaamheid, zoals door Machielse (2011) en Baart (2021) beschreven. Het onderscheid tussen emotionele en sociale eenzaamheid wordt goed vertaald in de praktijk. De kennis op het gebied van eenzaamheid blijft intussen groeien. Zoals Baart stelt (2021): als we niet goed weten wat we precies willen 'aanpakken' (d.w.z. over welke specifieke problematiek het gaat), dan zou de aanpak nooit effectief kunnen werken. De vraag die we als onderzoekers stellen, is welke wetenschappelijke kennis relevant is voor de praktijk en of deze kennis de werkvloer tijdig blijft bereiken.

N.a.v. onze gesprekken willen we ten minste twee inzichten uit de wetenschappelijke literatuur toevoegen aan de kennis die de projectleiders over het begrip 'eenzaamheid' met ons hebben gedeeld.

Het eerste inzicht is dat eenzaamheid die structureel wordt ervaren, directe gevolgen heeft voor de gezondheid van de mensen (zie bijv. Cacioppo et al., 2014; Holwerda, 2017; Holt-Lunstad et al., 2021). Dit betekent dat een passende aanpak, naast de verbetering van de kwaliteit van leven, ook tot vermindering van de zorgkosten kan leiden. Dit inzicht kan van groot belang zijn voor projecten die willen samenwerken met zorgorganisaties en die het economisch belang van hun werk moeten kunnen aantonen. Er is hier veel onderzoek naar gedaan, dat wij als onderzoekers in de toekomst gedurende een begeleidingstraject aan de projectleiders beschikbaar zouden kunnen stellen. Bijvoorbeeld door middel van

een workshop, het liefst aan het begin van het traject zodat projectleiders direct van deze kennis gebruik kunnen maken. Hiermee kan ook een ander vraagstuk dat de projectleiders bezighoudt geadresseerd worden, namelijk hoe de samenwerking tussen welzijn en zorg zo georganiseerd kan worden dat de zorg- en welzijnsprofessionals, ondanks de drukte die de hele zorgsector ervaart, de toegevoegde waarde van deze samenwerking kunnen zien en ervaren.

Het tweede inzicht betreft de verschillen in hoe eenzaamheid wordt ervaren, vooral in relatie tot tijd (Victor et al., 2015). Denk bijvoorbeeld aan eenzaamheid die iemand 's avonds ervaart, of na het verlies van de partner, of eenzaamheid tijdens vakantieperiodes, wanneer vele groepsactiviteiten worden stilgelegd. We kunnen dit situationele eenzaamheid noemen, die een temporele variatie kent. Wanneer eenzaamheid op een dergelijk niveau wordt geadresseerd, kan er doelgericht naar antwoorden worden gezocht. Samen met de persoon zelf, die niet als object van een interventie wordt gezien, maar als actor, die actief hierin participeert.

Hier raken we een voor alle thema's overkoepelend onderwerp aan, namelijk in hoeverre mensen die zich eenzaam voelen en in alle gefinancierde projecten als doelgroep worden gezien, zelf actief kunnen meedenken tijdens de voorbereiding van het project en vervolgens ook een rol kunnen krijgen bij de uitvoering. Slechts enkele deelnemende projecten hadden oudere mensen die hun doelgroep vertegenwoordigden als onderdeel van hun team. Tegelijkertijd is het aantal oudere vrijwilligers die meewerken aan de projecten, relatief hoog. We komen in de volgende paragraaf op dit thema terug.

2.1.2 Over de drempels: hoe bereik je de doelgroep

Naast de discussie over het begrip 'eenzaamheid' werd nog een ander vraagstuk regelmatig door de projectleiders aan de orde gesteld, namelijk hoe je je doelgroep beter kan bereiken en het contact duurzaam kan maken en onderhouden. Deze concrete vragen maken deel uit van een bredere vraag: hoe goed zijn de doelen van de deelnemende projecten afgestemd op de aanpak die ze (kunnen) hanteren? We zullen de concrete vragen over het bereiken van de doelgroep onder de loep nemen, zoals dit ook tijdens de bijeenkomsten plaatsvond. In het reflectiekader zullen we de verhouding tussen de doelen en de aanpak binnen de deelnemende initiatieven breder trekken dan de vraag over de doelgroep.

De projectleiders hebben talrijke inzichten over wat er in de praktijk werkt, en tegelijkertijd worstelen ze met veel vragen als het gaat over het doel van het project en de juiste aanpak die bij dit doel past. Een van de dilemma's is de tijdsinvestering, die op het gebied van eenzaamheid om maatwerk van de projectuitvoerders vraagt. Een daaraan gekoppelde vraag is hoe ambitieus je je project wilt maken, bijvoorbeeld hoeveel mensen wil je bereiken en hoeveel activiteiten wil of kun je organiseren. Sommige projectleiders vragen zich af wat in de context van hun project beter werkt: groepsaanpak, wanneer bijvoorbeeld de activiteiten in de buurt worden georganiseerd, of individuele aanpak, die kleinschalig is. Sommigen trekken voorlopige conclusies, gebaseerd op hun recente ervaringen:

Omdat eenzaamheid zo veel vormen kent, is het soms beter om af te zien van grote ambities zoals "We gaan de hele buurt aanpakken!" en de aanpak kleiner te maken: het zit echt op waardevol contactniveau, op individueel niveau. Veel organisaties zoeken het in groepsactiviteiten, maar het is veel meer dat individuele. [9;2]

Als het gaat om mensen bereiken, is laagdrempeligheid een voorwaarde voor succes, aldus de projectleiders. Drempels om zich niet voor een activiteit op te geven zijn legio:

Drempels. Eerst voor jezelf accepteren dat je je eenzaam voelt, dan dit nog expliciet erkennen en om hulp gaan vragen. Dat is veel gevraagd. [4;1]

Ervaring met echt eenzame mensen is: je moet eerst een afspraak maken, de mensen echt ontmoeten, de mensen zijn zo teruggetrokken, dat ze ook niet meer naar grote evenementen komen. Zitten en luisteren, dat je ertoe doet, is dan de weg terug naar activiteiten toe. Je bereikt niet iedereen altijd, soms niet de allereenzaamsten. [6;1]

Uit onze gesprekken kwamen diverse suggesties naar voren hoe contacten met ouderen laagdrempelig en efficiënt gelegd en gehouden kunnen worden en de toegankelijkheid tot initiatieven vergroot kan worden. We maken daarvan een beknopte samenvatting.

Voor het bereiken van de doelgroep is het van belang om **het gezicht bij de (project)naam** te hebben. Veel projecten zijn voor de aanmelding van mensen afhankelijk van verwijzers. Het project dient bekend te zijn bij de samenwerkingspartners, waarbij persoonlijk contact een sleutelement is:

Belangrijk is dat mensen [deelnemers, professionals, partners] een gezicht hebben bij de naam van de organisatie. Ze verwijzen liever naar iemand dan naar iets. [4;1]

In het bereiken van de groep die moeilijk te bereiken is, kan een **buurt- en wijknetwerk** een rol spelen. Er zijn diverse manieren om drempels weg te halen en meer inzicht te krijgen in wie hulp zou kunnen gebruiken, als je bijvoorbeeld informeel contact legt met de bakker of met de medewerkers in de supermarkt, zoals het project 'Belmaatje Roermond' dat deed; het aanbieden van een sport- of kunstactiviteit in combinatie met iets gezelligs, zoals bij 'Soep met ballen', waar de deelnemers ook hun burens naartoe kunnen meenemen; of het vervoer faciliteren door auto-maatjes aan elkaar te koppelen. Het werkt altijd goed om deelnemers te vragen om andere oudere mensen uit hun netwerk mee te nemen, aldus de projectleiders.

Ouderenparticipatie kan het bereik van het initiatief vergroten. Het (duurzame) succes van een initiatief is afhankelijk van de afstemming op de deelnemers. De verschillende vormen van eenzaamheid – en daarmee de uiteenlopende behoeftes – vragen om maatwerk. Participatie van ouderen in het ontwerpen van activiteiten speelt een grote rol voor het succes van het project (Groot & Abma, 2019; Bendien et al., 2022). In het project 'Meedoen in Zeist @home' is bijvoorbeeld bij het ontwerp van de enquête die aan oudere bewoners van de gemeente werd gestuurd, een klankbordgroep van twintig ouderen geraadpleegd, wat volgens de projectleider in een hoge respons heeft geresulteerd.

Deelnemers kunnen beter bereikt worden wanneer professionals **cultuursensitief aan de slag gaan**. In verschillende leergemeenschappen werd gesproken over diversiteit binnen de projecten en cultuursensitief werken. Er zijn veel projecten waar voornamelijk ouderen met een Nederlandse achtergrond aan deelnemen. Slechts enkele projecten in deze subsidieronde richten zich op één bepaalde groep met een bepaalde herkomstachtergrond, zoals het project 'Samen zinvol oud worden!' in Amsterdam, dat met Chineestalige ouderen werkt. Omdat de deelnemers, het projectteam en de vrijwilligers de taal en gebruiken van het land met elkaar gemeen hebben, kan verbinding ontstaan. Dit betekent overigens niet dat een Chinese deelnemer per se altijd met een Chineestalige vrijwilliger moet werken.

Het 'Humanitas Maatjesproject' heeft een brede ervaring met diversiteit. Vertrouwen is een van de sleutelbegrippen in hun werk. Dit uit zich in een match tussen vrijwilligers en ouderen. De projectleiders zijn zich ervan bewust dat om meer mensen met een migratieachtergrond te bereiken, samengewerkt kan worden met moskeeën, bepaalde stichtingen of contactpersonen waar deze mensen vertrouwenspersonen kunnen hebben.

Ook **intergenerationeel werken** kan helpen om het contact met de deelnemers laagdrempelig te maken. De intergenerationele aanpak tegen eenzaamheid lijkt veelbelovend te zijn voor de beeldvorming die kinderen kunnen hebben over het ouder worden en voor het gevoel van het erbij horen die oudere deelnemers kunnen waarderen (Cadioux et al., 2019):

We hadden jongeren die dachten 'moet dit?', maar ze vinden het eigenlijk heel leuk en vragen 'wanneer mag ik weer?'. [9;1]

Ten minste vier projecten hebben hier ervaring mee en de ervaring leert dat het samen zijn van jongeren en ouderen goede gesprekken op gang brengt, waarbij vooroordelen van beide kanten doorbroken worden. Enkele projectleiders zijn van mening dat het 'stoffige imago' van het ouder worden kan veranderen als meer jongere mensen vrijwilligerswerk

kunnen doen, bijvoorbeeld in verpleeghuizen. De projecten kunnen zelf ook actief zijn in het veranderen van dat stoffige beeld, door de hun inhoud mede af te stemmen op jongere mensen. De voorbeelden hiervan zijn 'Adoptieproject: Jong adopteert Oud', 'Stichting JOW! De kracht van Jong met Oud', 'iKook: jong en oud samen in de keuken'. Volgens de projectleiders kan een hippe naam van het initiatief jongeren aantrekken om deel te nemen aan activiteiten voor en met oudere mensen. Andere succesfactoren zijn volgens de projectleiders: inzetten op gezamenlijke interesses, contact via een app, een klein bedrag aan jongeren beschikbaar stellen voor hun vrijwilligerswerk en werving in samenwerking met universiteiten, hogescholen, studentenverenigingen en social media (Christian et al., 2014; Drury et al., 2016).

REFLECTIE

Het thema 'over de drempels' legt een belangrijke verbinding met de vraag hoe het projectvoorstel tot stand is gekomen en of de doelen en de aanpak van het project goed op elkaar zijn afgestemd. Een vraagstuk dat ten grondslag ligt aan dit thema, is de diversiteit van de groep die we 'ouderen' noemen (Enßle & Helbrecht, 2021; Lindenberg, 2019). De vraag die binnen leergemeenschappen besproken is: weet je wie je doelgroep is? En wat zijn de kenmerken van je doelgroep? Een project waarbinnen 10 ouderen zijn bereikt kan een uitstekend voorbeeld van projectwerk zijn dat waardevol voor oudere mensen is, vooral als het over mensen gaat die moeilijker te bereiken zijn, zoals mensen met meerdere somatische beperkingen. En toch merken we dat de projectleiders worstelen met de kwantitatieve kant van hun werk. Vragen zoals 'Zal dit aantal deelnemers/activiteiten voldoende zijn voor verantwoording?' werden regelmatig binnen de leergemeenschappen gesteld.

Er is veel literatuur beschikbaar over het belang van diversiteit en maatwerk in de praktijk, waar professionals met diverse groepen ouderen werken. Voor de oplossingen die de projectleiders zelf hebben aangedragen, namelijk hoe oudere mensen beter bereikt kunnen worden, vinden we

telkens bevestiging in diverse publicaties (zie bijvoorbeeld analyse in Van de Maat et al., 2022; Lemmens et al., 2018; Verhage et al., 2021a). De community-aanpak geniet al langere tijd aandacht van de onderzoekers. Ouderenparticipatie, een thema dat tien jaar geleden nog als marginaal werd gezien, genereert vandaag de dag al veel onderzoeksinzichten (Bendien et al., 2022; James & Buffel, 2022). Hiervan kan door de professionals die deel hebben genomen aan de leergemeenschappen, nog meer gebruik gemaakt. In het laatste hoofdstuk zullen we deze koppeling tussen onderzoek en praktijk nog aan de orde stellen.

De laatste jaren staan ook thema's rond ouderen met een migratieachtergrond en intergenerationeel contact tussen de jongere en oudere generaties vaak op onderzoeksagenda's (o.a., Giraudeau & Bailly, 2019). Terwijl we als onderzoekers de kennis van de projectleiders goed in de wetenschappelijke literatuur kunnen inbedden, vragen we ons toch telkens weer af of de wetenschap meer voor de praktijk kan betekenen en hoe we dit kunnen bewerkstelligen. Op het gebied van ouderenparticipatie, waarmee we als onderzoekers van Leyden Academy zelf werken, zien we veel mogelijkheden voor interactie tussen de praktijk en de wetenschap

(zie hoofdstuk 3). Leyden Academy werkt actief aan het thema ouderen met een migratieachtergrond en heeft daarbij inzichten opgedaan over de drempels die deelnemers ervaren (Conkova et al., 2021; Conkova & Lindenberg, 2019). We zien een sterke potentiële meerwaarde in het financieren van meer projecten die zich specifiek op deze groepen richten, maar ook een gat tussen subsidieverleners en vereisten en de praktijkwerkelijkheid. Met maar een gering aantal projecten binnen de huidige subsidieronde, wordt nog weinig recht gedaan aan de veelheid van herkomstachtergronden van ouderen in Nederland.

Intergenerationeel contact is een van de speerpunten van het werk dat Leyden Academy verricht in samenwerking met het

Jo Visser Fonds (Verhage et al., 2021b). Binnen de huidige subsidieronde zijn er tenminste vier projecten die op diverse manieren de aandacht vestigen op het contact tussen jong en oud. Onze collega's van de universiteit Maastricht, met adoptieproject 'Jong adopteert oud', hebben kennis op dit gebied van samenwerking tussen de verpleeghuiszorg en scholen, het wegnemen van drempels bij interactie tussen de verschillende generaties, welke gedeeld kan worden met professionals die op het gebied van intergenerationeel contact werken. Dit project is een wezenlijk voorbeeld van hoe praktijk en wetenschap elkaar kunnen versterken en verrijken. Onze partners uit Maastricht werken momenteel aan een wetenschappelijke publicatie over dit project (zie ook Baker et al., 2018).

2.2 SAMENWERKING

Het tweede thema 'Samenwerking' benadrukt de grote rol die samenwerking speelt in het succes van een project. De uiteenlopende onderwerpen die hierbij aan bod kwamen, zijn gebundeld in twee subthema's 'Leren goed samen te werken' en 'Grenzen van vrijwilligerswerk', waarbij factoren voor goede samenwerking en vrijwilligerswerk aan bod komen. De subthema's geven antwoord op de vragen: wat draagt bij aan een goede samenwerking en waar liggen de grenzen van het vrijwilligerswerk?

2.2.1 Leren goed samen te werken

Voor doorontwikkeling zijn vrijwel alle projecten afhankelijk van samenwerking met partners. De ervaringen van de projectleiders met samenwerking variëren tussen zeer positief tot zeer moeizaam. De projectleiders zijn het met elkaar eens dat een geslaagde samenwerking om professionele vaardigheden en tijdsinvestering vraagt. In de leergemeenschappen kwam een aantal suggesties naar voren voor goede en duurzame samenwerking als het gaat om projecten tegen eenzaamheid bij ouderen, welke schematisch weergegeven zijn in figuur 4.

Figuur 4. Factoren voor goede samenwerking

Wie zijn je partners?

Alle deelnemende projecten werken samen met partnerorganisaties. De grootte van het netwerk varieert tussen vier en meer dan 30 partners. De projectleiders zijn het met elkaar eens dat het aantal partners niet bepalend is voor de kwaliteit van het netwerk. De vraag hoe je je partners kiest om het netwerk slagvaardig te maken, wordt vaak beantwoord met: 'leer je potentiële partner kennen'. Het lijkt bevorderlijk voor het project te zijn om je hiervan vooraf bewust te zijn, door bijvoorbeeld eerst naar het eigen doel te kijken en op basis daarvan andere organisaties te selecteren en uit te nodigen. Het creëren van een win-winsituatie zorgt ervoor dat de samenwerkingspartners bereid zijn om zich in te zetten. Elkaar en elkaars visie kennen vormt een belangrijke tijdsinvestering, die bevorderlijk is voor goede samenwerking, die het beste tot stand komt middels persoonlijk contact:

Het belangrijkste is dat je elkaar kent en herkent: sta je achter de visies? Neem die ambtenaar: we kennen elkaar nu heel goed, je hebt dezelfde belangen. Het helpt als je elkaar kent, ik weet wat haar strijd is in de gemeente, waar ze tegenaan loopt, ik kan haar daarbij helpen. En tegelijkertijd weet ik wat er bij de inwoners speelt. [5;2]

In het project Tandem van Humanitas Amsterdam ervaren de projectleiders een goede samenwerking met een aantal vaste samenwerkingspartners. Van deze partners krijgt het project veel verwijzingen. Recentelijk is ook ingezet op samenwerking met praktijkondersteuners van huisartsenpraktijken; de verwijzingen hiervan komen nu op gang. De samenwerking met buurtteams vraagt om aandacht. Omdat zij zelf nog zoekende zijn naar hun rollen in de wijk en omdat er een groot aantal buurtteams is, verloopt die samenwerking moeizamer. De projectleiders zetten nu vooral in op samenwerking met vaste partners. Uit dit voorbeeld blijkt duidelijk hoe er soms bewust gekozen wordt voor selectieve samenwerking.

Wederzijdse (complementerende) belangen

Een goede samenwerking vindt plaats wanneer alle partners een gevoeld en gedeeld belang hebben bij het project. Ook moeten de doelen van de verschillende samenwerkende organisaties elkaar niet in de weg zitten, maar elkaar juist aanvullen of versterken. Daarom is het belangrijk om afzonderlijke doelen expliciet te maken:

Maken we elkaar sterker of zitten we op elkaars terrein? Dit moet uitgesproken worden. [2;2]

Een voorbeeld van goede samenwerking waarbij de afzonderlijke partners door middel van het gezamenlijke doel aan hun eigen doelen werken, is het project Sociaal Vitaal Lelystad. Om deelnemers te vinden, wordt opgetrokken met onder andere woningbouwconsulenten. De samenwerking met hen verloopt goed; elk kwartaal is er overleg, waarbij signalen over eenzame bewoners worden doorgegeven met inachtneming van AVG. Het project is belangrijk voor de woningbouwconsulenten, omdat zij gebaat zijn bij bewoners met wie het goed gaat en die hun huur betalen. Door deze win-winsituatie ontstaat er een constructieve samenwerking.

De beste voorbeelden van samenwerking komen uit projecten waarbinnen elke partner zijn eigen doel nastreeft, die tegelijkertijd samenkomen in een gezamenlijke doelstelling.

Samenwerking op diverse niveaus

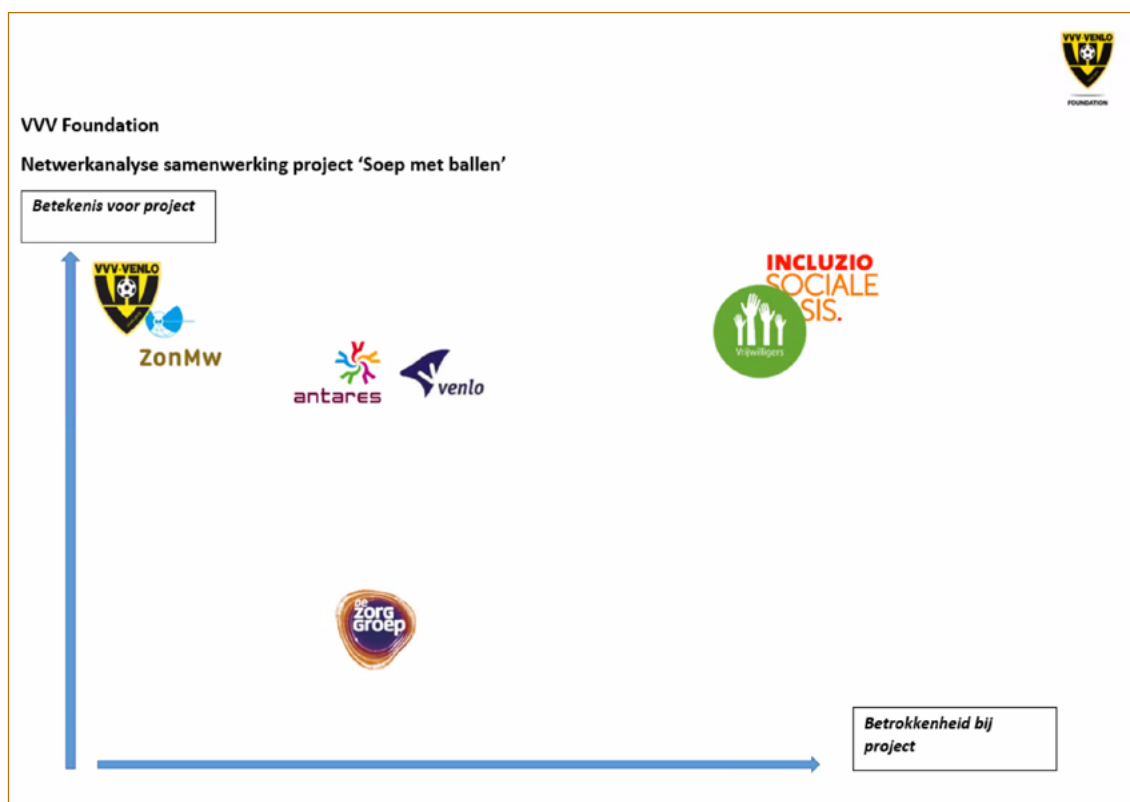
Wanneer men op bestuurlijk niveau iets heeft toegezegd, maar de uitvoerende professionals niet zijn meegenomen, kan dit alsnog tot een moeizame samenwerking leiden. De ervaring van de projectleiders leert dat het regelmatig in gesprek blijven met de samenwerkingspartners op beide niveaus belangrijk is: op uitvoeringsniveau om de afgesproken taakverdeling te bewaken en op bestuurlijk niveau om het belang en de gezamenlijke doelstelling te waarborgen. Dit draagt bij aan verduurzaming van het project. Over het samenwerken op beide niveaus zei een projectleider het volgende:

Het gaat ook over draagvlak en verduurzaming [van het initiatief]. Als je dit van tevoren met elkaar afstemt en afsprekt, helpt dat enorm. [2;2]

Wel of geen samenwerkingsovereenkomst?

Hoewel sommige projectleiders ervaring hebben met samenwerkingspartners die bezwaar hebben tegen een samenwerkingsovereenkomst en het allemaal administratieve rompslomp vinden, kent een dergelijke overeenkomst wel vaak meerwaarde. Een samenwerkingsovereenkomst, zoals beschreven als mijlpaal zes in de subsidieaanvraag, kan een instrument zijn om afspraken vast te leggen. Idealiter worden hierin formele afspraken opgenomen op inhoudelijk en financieel gebied, zoals bijvoorbeeld de verschillende rollen (wie is de trekker in het netwerk, roulerend voorzitterschap enz.), de verantwoordelijkheden en hoe de overdracht bij personeelwisselingen plaatsvindt. De overeenkomst kan ook vastleggen dat er ruimte zal zijn voor informele reflectie- en evaluatiebijeenkomsten. De projectleiders beschrijven dat personeelwisselingen en personeelsuitval vaak voorkomen in projectmatig werk in het welzijnsdomein. Daarom is het belangrijk om de kennis over een bepaald project of initiatief breed in te bedden of overdraagbaar te maken in het netwerk.

In sommige projectfasen is een samenwerkingsovereenkomst minder relevant of praktisch gezien minder toepasbaar, zoals wanneer de richting van het doorontwikkelingstraject nog onduidelijk is. Bijvoorbeeld de vraagstelling of een project binnen de gemeente dan wel landelijk wil uitbreiden en of een project in de welzijnssector breed of specifiek met één doelgroep wil gaan werken. Deze keuzes zijn bepalend voor het type samenwerkingspartner dat bij de toekomst van deze initiatieven past. De projectleiders stellen het op prijs om zelf te kunnen beslissen of de samenwerkingsovereenkomst bij de ontwikkelingsfase van het project past. Deze mijlpaal in de subsidieverantwoording zou vervangen kunnen worden door het verzoek om een analyse van het netwerk te maken, zoals we dat tijdens dit begeleidingstraject hebben gedaan (zie voorbeeld van het project 'Soep met ballen' in de afbeelding hieronder). De projecten die de analyse hebben gedaan, hebben een beter inzicht gekregen in de omvang en de structuur van hun netwerken, en ook een beter zicht op de mogelijke toekomstige partners (zie ook advies 6 in hoofdstuk 3).

Tijdsinvestering

Samenwerking vraagt om tijd en onderhoud. Persoonlijk contact is hierbij vaak essentieel, omdat het voor betere relaties en daarmee een betere samenwerking zorgt. In de leer-gemeenschappen werd geconstateerd dat het vormen van een goed netwerk soms wel een jaar of zelfs jaren kan duren. Een projectleider schetste een treffend beeld van de weerbarstigheid van een samenwerking:

Onze organisatie had in het begin ook héél veel samenwerkingspartners. Hoe veel overleggen er wel niet plaats vonden! De gemeente wilde over alles met ons praten als het gaat om ouderen, onze ideeën horen, het samen doen. Maar dan ben ik een soort beroepsmatige samenwerker geworden. Niet altijd zinvol. Soms met een of twee mensen een uur of anderhalf – twee uur bezig. Dan denk je: hoe hadden we dit anders kunnen doen? Het gaat erom dat je tevreden naar huis gaat, dat het iets oplevert. [2;2]

Tijdens een van de bijeenkomsten suggereerden de projectleiders dat de vraag die ze zichzelf zouden kunnen stellen is: 'hoe betrokken wil je ze hebben?'. Dit kan helpen bij het maken van keuzes. Het kan zinvol zijn om de tijd die in het samenwerken gaat zitten, ook in de begroting op te nemen. Tot slot kan het goed zijn om bij een moeizame samenwerking het contact te verbreken, teneinde tijd en energie te kunnen steken in een samenwerking die wel goed verloopt.

Samen vieren of debatteren in plaats van vergaderen

Hoewel persoonlijk contact de investering waard is, is het goed om selectief te zijn bij het organiseren van structurele bijeenkomsten met meerdere partners. De ervaring van de projectleiders leert dat dit laatste niet altijd zinvol is. Wel is het belangrijk om met elkaar in gesprek te blijven over evaluatie en verduurzaming van het project. Het één-op-één contact met een samenwerkingspartner zien de projectleiders als noodzakelijk om een concrete vraag of situatie te kunnen bespreken. Grotere bijeenkomsten vinden ze geschikt voor bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld wanneer er iets te delen of te vieren valt. Bij dergelijke grotere bijeenkomsten kan het hebben van een concrete en aansprekende aanleiding als een goede motivatie werken voor voortzetting van de samenwerking.

Op 4 oktober 2022 vierde Stichting OOPOEH (het project 'Een oppashond voor eenzame OOPOEH'S in rouw') hun 10-jarig bestaan. Alle partners en vrijwilligers, in totaal meer dan 120 mensen, waren aanwezig bij deze bijeenkomst om stil te staan bij wat de stichting op landelijk niveau heeft bereikt, maar ook wat OOPOEH voor elke deelnemer persoonlijk betekent.

We (twee onderzoekers) zitten tegenover een man die met twee honden naar de bijeenkomst is gekomen. Hij wil zijn verhaal vertellen, hoe hij na het overlijden van zijn eigen hond het besluit heeft genomen om een oppashond te nemen. 'Te moeilijk om alleen voor een nieuwe hond te zorgen', verklaart hij. Uiteindelijk zijn het twee oppashonden geworden. Met passie legt hij uit dat deze honden een traumatisch verleden hebben, dat wil zeggen mishandeld door mensen. Hij legt uit hoe hij langzaam hun vertrouwen heeft verdiend. Hij klinkt trots en bezorgd tegelijkertijd. Als hij even weg moet vraagt hij ons om op zijn honden te letten, maar eerst kijkt hij ons bijna met wantrouwen aan: kunnen we dit aan?

Dergelijke bijeenkomsten kunnen ervoor zorgen dat meer partners zich zullen melden om bij en met de stichting te gaan werken. Voor een goede samenwerking is het ook van groot belang om af en toe je successen op een rij te zetten.

Terwijl we weglopen denken we: alleen al van dit initiatief valt zo veel te leren. De kennis is er, we weten wie de dragers ervan zijn. En nu nog deze kennis laten doorstromen naar andere initiatieven.

Veel succes OOPOEH voor de volgende 10 jaar!

Onverwachte nieuwe partners

Het is de moeite waard om samenwerking te zoeken met partners buiten de traditionele zorg- en welzijnsdomeinen, als dit past bij de doelstelling van het project. Denk bijvoorbeeld aan commerciële bedrijven, die vanuit een maatschappelijk doel soms financieel of inhoudelijk willen bijdragen aan maatschappelijke projecten. Een voorbeeld hiervan zijn de eerste contacten tussen de Zonnebloem en T-Mobile over mogelijke samenwerking, die van belang kunnen zijn voor het project 'Thuiswonende ouderen met lichamelijke beperking', dat op digitalisering is gericht. Organisaties uit andere domeinen kunnen ook relevant zijn voor het algemeen welbevinden van (oudere) mensen, en kunnen een effectieve samenwerking opleveren, zoals Argos Zorggroep die heeft opgezet met o.a. de woningcorporatie Maasdelta om het geclusterd wonen voor oudere mensen mogelijk te maken.

2.2.2 Grenzen van vrijwilligerswerk

Een ander subthema binnen 'Samenwerking', dat in veel bijeenkomsten naar voren kwam, betreft de grenzen tussen vrijwilligerswerk en professioneel werk. Veel initiatieven zijn voor de uitvoering -en soms ook voor de aansturing van activiteiten- in meer of mindere mate afhankelijk van vrijwilligers. Oudere mensen en professionals ervaren een toenemende complexiteit van problemen en situaties waarmee de deelnemers zich melden, bijvoorbeeld bij diverse afdelingen van Humanitas. De grenzen tussen de taken van de vrijwilligers en de professionals lijken soms te vervagen. De projectleiders beschrijven dat dit ertoe kan leiden dat een vrijwilliger overvraagd wordt en stopt, of dat een vrijwilliger zorg of begeleiding verleent waar hij of zij niet voor is opgeleid of uitgerust. Om dit te voorkomen is het belangrijk om die grens duidelijk te stellen en te bewaken, bijvoorbeeld door de taakomschrijvingen zo concreet mogelijk te maken en individuele en/of groepsbegeleiding, bijvoorbeeld in de vorm van intervisie, aan vrijwilligers aan te bieden. Een dergelijke begeleiding vereist ook bepaalde vaardigheden van de professionele projectmedewerkers. Wat ook kan helpen is het geven van trainingen (op maat), waardoor de vrijwilligers weten naar wie zij eventueel kunnen doorverwijzen:

De vrijwilliger is geen coach, psychotherapeut of een ander soort professional. Wel moet de vrijwilliger goed weten naar wie ouderen verwezen kunnen worden. [1;1]

Daarnaast zijn de werving en het behoud van vrijwilligers belangrijke aandachtspunten voor projecten tegen eenzaamheid. Verschillende projecten ervaren namelijk een tekort aan vrijwilligers. Bij de werving kan het helpen om de oproep voor vrijwilligers heel concreet te maken:

Dus niet: we zoeken tien vrijwilligers voor dit project, maar: een mevrouw houdt erg van knutselen, we zoeken iemand die dit samen met haar wil doen. [9;1]

De ervaring leert dat het centraal stellen van de motivatie en zingeving van de vrijwilliger door middel van persoonlijk contact, essentieel is voor het behoud van de vrijwilligers. Meer specifiek is het belangrijk om te achterhalen wat de wensen van de vrijwilligers zijn: waar willen zij zich in ontwikkelen en wat willen zij wel en niet doen?

Het spreekt vanzelf dat de zorg voor een goede opvang en het behoud van de vrijwilligers tijd kost. De aanwezigheid van vrijwilligers is vaak een kernvoorwaarde voor het voortbestaan en/of doorontwikkeling van het project of initiatief. Intussen merken de projectleiders dat nog altijd het idee in onze maatschappij leeft dat vrijwilligerswerk in feite niets kost, dat wil zeggen dat het organiseren van het vrijwilligerswerk, zoals de wervingsactiviteiten, training en evaluatie, geen kostenplaatje nodig zouden hebben. De inzet van de professional die het vrijwilligerswerk steunt en faciliteert, blijft vaak onzichtbaar. Daarnaast ontstaat ook een andere blinde vlek in relatie tot de economische waarde van het vrijwilligerswerk; vaak is de inzet van de vrijwilligers geld besparend voor de organisaties. Dat laatste wordt nauwelijks in kaart gebracht:

De organisaties focussen op de kostenpost en zien de toegevoegde waarde van het inzetten van jongeren [vrijwilligers] niet in termen van besparing en toegevoegde waarde, terwijl het contact voor beide partijen wel degelijk iets nieuws op gang brengt. [1;1]

REFLECTIE

Naar aanleiding van gesprekken binnen de leergemeenschappen zijn er diverse vragen aan de orde gesteld in relatie tot vrijwilligerswerk die weerklank vinden in de academische literatuur: hoe bouw je langdurige relaties met vrijwilligers op en waar ligt de grens tussen vrijwilligerswerk en professioneel werk?

Het aanbieden van een training aan vrijwilligers is een goede eerste stap in de richting van een langdurige relatie tussen de vrijwilliger en het initiatief (Arends & Schmeets, 2018). Het project 'Doorontwikkeling vrijwillige ouderenadviseurs in de strijd tegen eenzaamheid' in de gemeente Lingewaard is een goed voorbeeld van een project waarin training nieuwe inzichten aan de vrijwilligers verstrekt, waardoor deze een persoonlijke groei ondergaan. Zo gaf een vrijwilliger aan dat hij niet bekend was met de zorg- of begeleidingswereld, maar graag meer wilde leren om daar een rol in te spelen en om tevens in zijn nieuwe woonomgeving nieuwe mensen te leren kennen. Uit de literatuur komt naar voren dat vrijwilligers die zich inzetten voor mensen die worstelen met eenzaamheid, veelal voor dit werk kiezen om zelf beter te kunnen omgaan met hun eigen vorm van eenzaamheid (Livi et al., 2020). Dit is een belangrijk inzicht voor en door projecten, omdat het begrijpen van de motivatie van de vrijwilligers kan helpen bij het vinden van de juiste balans tussen uitdaging en overbelasting, hetgeen bevorderlijk zal zijn voor een langdurige relatie tussen de vrijwilliger en het initiatief.

Het thema van de grenzen tussen vrijwilligerswerk en professioneel werk is uitgebreid in de literatuur aan de orde gesteld (Grootegoed et al., 2017; Machielse & Bos, 2018). De inzichten die de literatuur biedt, bijvoorbeeld over de wederzijdse verwachtingen van de vrijwilligers en de oudere mensen die op elkaar afgestemd dienen te worden, of over de relationele vaardigheden van de vrijwilligers en hun bereidheid om een langdurige verbinding met ouderen aan te gaan, worden door de projectleiders gewaardeerd; verdere verspreiding kan zeker zinvol zijn.

Een sentiment dat we tijdens de bijeenkomsten meermaals hebben gehoord, luidde 'ze [vrijwilligers] willen het initiatief niet overnemen'. Het gaat hier over projecten of initiatieven die door professionals zijn bedacht en opgestart. Dergelijke projecten kunnen meestal niet zomaar aan de vrijwilligers worden overgedragen, omdat de uitvoering ervan om professionele vaardigheden en kennis vraagt. De vrijwilligers dienen op zijn minst door professionals te worden begeleid, zodat ze zich in hun werk gefaciliteerd en gesteund kunnen voelen en een beroep kunnen doen op de professionals als het werk te complex voor hen wordt. Een voorbeeld hiervan is het project 'We ontmoeten elkaar door cultuur op maat'. De vrijwilligers zijn partners, in sommige gevallen zelfs de dragers van een initiatief, maar uitsluitend op vrijwillige basis. Het vertrek van vrijwilligers moet voor de projectleiders een signaal en ook de directe aanleiding zijn voor evaluatie van het initiatief (Schmeets & Arends, 2017).

2.3 VERDUURZAMING

Een belangrijk en terugkerend thema bij projecten en onder subsidiegevers is verduurzaming. In dit onderdeel van de kennissynthese staan twee subthema's centraal: 1) het voortbestaan van het initiatief en 2) kennisdeling. De gezamenlijke beschrijving van deze subthema's geeft inzicht in hoe de projectleiders verduurzamingsactiviteiten vormgeven, waar ze daarbij tegenaan lopen en wat alle betrokken partijen hiervan kunnen leren.

2.3.1 Werken aan het voortbestaan van het initiatief/project

De projectleiders geven uiteenlopende betekenissen aan het begrip 'verduurzaming'. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen kwalitatieve verduurzaming en een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve verduurzaming. Kwalitatieve verduurzaming gaat over inhoudelijke of procesmatige doorontwikkeling, die het voortbestaan van het initiatief kan borgen door een verbetering in de werkwijzen of uitkomsten. Kwantitatieve verduurzaming is voornamelijk gericht op opschaling van de bestaande activiteiten. Het doel en de context waarbinnen het initiatief wordt uitgevoerd, is leidend bij de keuze voor het verduurzamingstraject. Op grond van de gesprekken binnen de leergemeenschappen hebben de onderzoekers vier verduurzamingsprofielen opgesteld (zie figuur 5). Elk deelnemend project kan in één of meer van deze profielen gepositioneerd worden.

Figuur 5. Verduurzamingsprofielen

Lokaal

Projecten met lokale doelen hebben vaak geen ambitie voor opschaling en richten zich op kwalitatieve verduurzaming van de activiteiten, die gericht kunnen zijn op bijvoorbeeld een bredere en langdurige aansluiting bij de doelgroep. Een andere vorm van kwalitatieve verbetering kan tot stand komen met een evaluatie-traject, dat als doel heeft om de aanpak van het initiatief te verbeteren. Het gaat hier om (opnieuw) goed te kijken naar het doel, hoe dat bereikt kan worden en vervolgens een verbeterslag te maken. Soms wordt uitbreiding op kleine schaal overwogen. Deze projecten zijn meestal contextueel sterk gebonden aan lokale sociale netwerken en ook afgestemd op de omgangsvormen en gewoontes van de bewoners van de kern, wijk of buurt.

Een voorbeeld van een project dat zich op een specifieke buurt richt is 'Onze buurt De Posten-Begripvol Samenleven Eenzame Ouderen75+'. Op verschillende manieren proberen zij eenzaamheid onder 75-plussers in de buurt 'De Posten' te verminderen. Het gaat om zowel mensen die thuis wonen als in het lokale verzorgingshuis. Het project werkt aan haar doelen door de samenwerking te optimaliseren binnen het netwerk en door onderzoek te doen naar de behoeften van (eenzame) mensen. Ook is ingezet op bewustwording, door een sessie over eenzaamheid aan te bieden aan vrijwilligers en professionals. Dit voorbereidingswerk vertaalt zich in de (mede) organisatie van een burendag met kraampjes en muziek, waarbij het faciliteren van ontmoetingen centraal staat, waaronder het organiseren van bezoeken van basisschoolkinderen aan het verzorgingshuis. De verduurzamingslag zit hem in dit project dus niet in het opschalen van activiteiten (kwantitatief), maar meer op inhoudelijk niveau, zoals het investeren in samenwerking, onderzoek en bewustwording (kwalitatief).

Gemeente

Projecten met doelen op gemeentelijk niveau zijn vaak geïnitieerd in samenwerking met de gemeente, zoals het project 'Meedoen in Zeist@home', 'Uitbreiden koffiebus 75+ Nissewaard', 'By jo thús en út. Preventief huisbezoek in verbinding' in de gemeente Súdwest-Fryslân en 'Wij samen ouderen. Achter de voordeur' in Heemstede. Verduurzaming van deze projecten is afhankelijk van een evaluatie, die uitgevoerd wordt door de aanvrager of de gemeente zelf. De gemeente speelt een belangrijke rol bij het vaststellen of het project in dezelfde vorm doorgaat, uitgebreid of stopgezet wordt. De toezegging (o.a. door de gemeente) van structurele financiering voor een goedlopend project is belangrijker dan het opschalen daarvan. Het gaat erom de doelstelling binnen de gemeente te realiseren, eventueel door middel van kwalitatieve verbeteringen in de werkwijze:

Het verminderen van eenzaamheid binnen de gemeente is bij ons project het primaire doel. Fijn als het opgeschaald wordt, maar dat is niet ons primaire doel. [5;3]

Landelijk

Het verduurzamingsprofiel van de meeste projecten die landelijk opereren is een combinatieprofiel met kwalitatieve en kwantitatieve doelen. Voorbeelden van dergelijke projecten die aan het begeleidingstraject hebben deelgenomen zijn 'Thuisgekookt', 'Fietsmaatjes Teylingen', 'OOPOEH'-project en 'Dag!enDoen!'. Deze projecten zien een

belangrijk element van verduurzaming in opschaling van hun activiteiten, namelijk een groei naar (zo veel mogelijk) nieuwe gemeentes. Hieronder vallen ook projecten die als effectieve interventie al bekend staan, zoals 'Sociaal Vitaal'. Voor projecten die een bepaald product tegen een vergoeding aanbieden, levert groei een oplossing in de vorm van financiering. Het project 'LevensLuister' is daar een voorbeeld van. Zij verkopen onder meer een kaartenset met verdiepende vragen over iemands leven waardoor een betekenisvol gesprek kan ontstaan. Aan projecten zonder een dergelijk product biedt opschaling betere naamsbekendheid en nieuwe subsidiemogelijkheden, die kunnen helpen het project te consolideren.

Dag!enDoen! is een voorbeeld van een landelijk opererend project. Binnen dit project is een app ontwikkeld waar te zien is wat er elke dag in een gemeente te doen is. Dag!enDoen! werkt voornamelijk met welzijnsorganisaties, die weer met de gemeenten samenwerken. Een specifiek en belangrijk werkzaam element is dat het project een goed ontwikkeld product aanbiedt, maar de uitvoering niet zelf verricht. Dit doen de welzijnsorganisaties; het project helpt in het begin, met het opzetten en de training. De verduurzaming door de gemeente en de opschaling naar andere gemeenten zijn tijdrovende activiteiten, die vooral in de startfase van dit initiatief goed geholpen zijn met subsidies. In de fase van doorontwikkeling is er minder geld voor opschaling, die daarom vaak buiten werktijd plaatsvindt.

Organisatie

Het laatste profiel betreft projecten en initiatieven die oorspronkelijk door een organisatie, bijvoorbeeld een zorgorganisatie, zijn voorgesteld en vanuit deze organisatie worden uitgevoerd. Voorbeelden daarvan zijn 'We ontmoeten elkaar door cultuur op maat' (in samenwerking met Florence in Den Haag, 'Argos vertrouwd en zeker-Maassluis' (in samenwerking met Argos Zorggroep) of 'Het huis van de wijk' (in samenwerking met de stichting Zuyderland Zorg). Deze projecten krijgen meer financiële zekerheid bij een positieve evaluatie en richten de verduurzamingsactiviteiten voornamelijk op verbetering en consolidatie van het initiatief. Consolideren betekent dat het initiatief wordt opgenomen in het meerjarenplan van de moederorganisatie en/of financieel ondersteund wordt.

Binnen het project 'We ontmoeten elkaar door cultuur op maat' werken professionals van de Zorggroep Florence samen met vakdocenten van de Kunst Onderwijs Organisatie, die wekelijks ouderen ontmoeten om diverse creatieve lessen en activiteiten aan te bieden. De eerste resultaten van het project waren positief, maar de verwachting dat het project in het kader van verduurzaming door vrijwilligers kon worden overgenomen, bleek onrealistisch te zijn. Daarbij ontstond er een ethisch dilemma: als het project stopt, hoe is dat dan voor de oudere mensen die aan de activiteiten hadden deelgenomen? hoe zouden de oudere mensen die aan de activiteiten hadden deelgenomen, het stopzetten van het project ervaren. Volgens de projectleider verwoordde een van de deelnemers zijn gevoel als volgt: 'Je hebt ons leren klimmen in de boom om iets heel moois te maken. En nu vallen we allemaal uit de boom...'. Uiteindelijk liet de projectleiding de mensen niet vallen. De activiteiten worden voortgezet dankzij samenwerking.

Op grond van deze profielen en de gesprekken binnen de leergemeenschappen hebben we een aantal spanningsvelden geformuleerd, gerelateerd aan het thema verduurzaming en aan de keuzes die projectleiders maken om verduurzaming van hun projecten te bewerkstelligen.

Wie is trekker van het project?

De projectleiders waren het er met elkaar over eens dat de uitvoerend projectleider vanaf het begin bij het project betrokken dient te zijn, d.w.z. al tijdens het schrijven van de aanvraag. In een aantal projecten werd de uitvoerder van het project pas betrokken toen de aanvraag al geschreven was:

In mijn geval kwam ik pas in oktober afgelopen jaar binnen. Toen was de aanvraag al gedaan. En dan merk je dat je achter de feiten aanloopt: wat is precies in die tijd al gebeurd? Dus het is goed om zo vroeg mogelijk betrokken te zijn. [8;2]

Stabiliteit van teams is een belangrijke voorwaarde voor verduurzaming, omdat het ervoor zorgt dat gemaakte afspraken nagekomen worden en de geïnvesteerde tijd om tot het maken van deze afspraken te komen, voor langere tijd effect heeft. De stand van zaken binnen de deelnemende projecten laat echter zien dat het personeelsverloop binnen de eigen projectgroep en in de projectengroepen van samenwerkingspartners hoog is, waardoor duurzaam werken moeilijker wordt:

Soms heb je met één iemand een klik en leuk contact, en weten ze wie je bent, en verwijzen ze ook heel veel door, maar als je niet tot zover komt, krijg je meteen minder doorverwijzingen. Dus ze moeten echt je gezicht zien. En dat is soms echt onmogelijk met zo veel teams. En collega's die wisselen. [4;2]

Door personeelwisseling vindt de kennisoverdracht niet altijd op een optimale manier plaats. Voornamelijk voor kleinschalige initiatieven kunnen de consequenties van het vertrek van een collega pijnlijk zijn: een deel van de kennis kan verdwijnen omdat overdracht niet mogelijk is of omdat er geen uren voor beschikbaar zijn. Een van de projectleiders geeft een voorbeeld van hoe (bij de samenwerkingspartner) 'het hele team is weggegaan toen we alles hadden voorbereid [voor de uitvoering van het project]'. Ze concludeert:

De gezichten [die je herkent] zijn zo belangrijk, maar wisseling van het personeel maakt het heel ingewikkeld om een constante band op te bouwen met de samenwerkingspartners. [4;2]

Een projectleider vertelt over de huidige werkdruk als reden voor de personeelwisseling:

Je weet gewoon in dit werk dat je gaat falen, dat je altijd tijd te kort komt. Hierdoor gaan er ook wel mensen weg, zie ik om mij heen. Onze werkdruk is extreem van wat ik hoor uit andere sectoren. Ik heb 16 uur voor dit project, 80 vrijwilligers, je geeft alle workshops, heel veel huisbezoeken en alles moet geregistreerd worden. [4;3]

Het eigenaarschap van het project speelt ook een rol bij verduurzaming. De ervaring van de projectleiders leert dat wanneer mensen of partijen op eigen initiatief met een idee komen, er voor de lange termijn meer kans van slagen is dan wanneer je van buitenaf of bovenaf mensen moet overtuigen waarom het project belangrijk is en opgezet/voortgezet moet worden. De vraag 'waar willen jullie mee beginnen?' kan hierbij helpen:

Wij kunnen het wel bedenken, maar als iemand uit de praktijk zegt: zo werkt het niet, moet je hem volgen. [3;3]

Een goed voorbeeld, dat een van de projectleiders heeft aangegeven, is het organiseren van brainstormsessies binnen het eigen team en ook met ouderen, over hoe het voortbestaan van het initiatief, op grond van directe betrokkenheid van de mensen over wie het project gaat, vorm kan krijgen. Een dergelijke vorm van samen optrekken met de mensen waar het om gaat, kan bijdragen aan een intrinsiek gevoeld belang om het project verder te brengen. Op die manier kan het eigenaarschap van een project gedeeld worden met vrijwilligers en deelnemers.

Met wie ga je in zee?

De projectleiders zijn van mening dat het helpt om ruim van tevoren over verschillende scenario's voor verduurzaming na te denken, om hier tijdig op in te spelen. Dit kan zich bijvoorbeeld uiten in het betrekken van lokale politici, die als ambassadeurs kunnen bijdragen aan de continuering van een project. Een andere mogelijke weg is juist aansluiten bij een politiek onafhankelijke coalitie. Dit maakt dat de mogelijk negatieve consequenties van de wisseling van lokale politiek, minder problematisch zullen zijn voor het voortbestaan van de activiteit/het project.

Verduurzaming komt op een andere manier tot stand wanneer een project binnen een organisatie ingebed kan worden. Wanneer een organisatie of een gemeente hetzelfde gedachtegoed nastreeft als het project, vergroot dat de kansen op inlijving en/of financiering. De doelen van zo'n organisatie kunnen echter veranderen, wat negatieve gevolgen kan hebben voor de verduurzaming, zoals wanneer een nieuwe bestuurder minder belang voelt bij het project en daardoor de financiële steun verlaagt of zelfs stopt. Dit kan ook gebeuren als de financiering gelijkloopt met een bepaalde politieke agenda, die een maximum termijn heeft van een aantal jaren. Een samenwerkingsovereenkomst kan dergelijke risico's deels opvangen, omdat er getekend is voor bepaalde intenties en financiële afspraken. Het helpt wanneer een organisatie zelf een duurzaam belang heeft bij het project dat in een langjarige strategie past, waardoor er weinig twijfel zal zijn dat de organisatie van koers zal veranderen (denk ook aan de gezamenlijke doelen zoals beschreven in het tweede thema).

De duur van het subsidietraject

Een onderwerp dat tijdens de gesprekken telkens terugkwam, is de termijn waarvoor subsidie gegeven wordt:

Als je voor een langere periode weet waar je aan toe bent, kan je je richten op dagelijkse dingen die heel belangrijk zijn om bewoners te bereiken, goede dingen te ontwikkelen. Dat geeft duurzaamheid [4;3].

Langere termijn financiering geeft een vorm van zekerheid aan een project en voorkomt dat het najagen van geld de hoogste prioriteit krijgt, waardoor het werken aan de daadwerkelijke doelstelling onder (tijds)druk kan komen te staan. Korte projecten daarentegen belanden vaak in een 'projectencarrousel', waarbij ze weliswaar succes kunnen boeken maar, vanwege de korte looptijd, hun doelgroep niet met een vertrouwenwekkende personele continuïteit

kunnen ondersteunen. Langdurige projecten worden minder snel genoodzaakt om tijd en geld te investeren in het 're-framen' van projecten (van bijvoorbeeld 'sociale inclusie' naar 'eenzaamheid' en vervolgens naar 'armoede') om aan vervolfinanciering te komen. Zij hebben de uitleg en verantwoording voor de start van het project reeds gedaan en toen geld gekregen. Daarna kan er gefocust worden op het project zelf, in plaats van op het aanvragen van nieuwe gelden.

Binnen het programma 'Versterking aanpak eenzaamheid' worden subsidies meestal verstrekt voor een periode van 12 tot 18 maanden. Het voordeel van deze kortdurende subsidie is dat het de projecten helpt om van start te gaan met verduurzaming en de eerste resultaten zichtbaar te kunnen maken. De huidige vorm van de ZonMw-subsidies geeft projecten de kans om uit te breiden. Eén van de projectleiders geeft bijvoorbeeld aan dat daardoor wel drie of vier nieuwe partijen geïnteresseerd zijn geraakt in hun concept, wat een nieuwe subsidie mogelijk heeft gemaakt. Een andere projectleider vertelde dat, dankzij de subsidie binnen deze ronde, de gemeente de financiële bijdrage aan het project voor komend jaar verhoogt én de vaste lasten betaalt. Zonder de subsidie was dat niet gelukt.

Toch blijkt voor veel projecten, vanwege uiteenlopende redenen, een jaar veel te kort om een echte verduurzamingslag te maken:

Goede samenwerking vergt tijdsinvestering. De periode van ongeveer een jaar die de subsidie van ZonMw dekte, is daar nog lang niet lang genoeg voor. [6;3]

De projectleiders kijken kritisch naar wat ze zelf het 'kort-cyclisch werken' noemen, waar het gaat over de kortdurende subsidies. Ze maken onderscheid tussen het kort-cyclisch werk dat goed gebruikt kan worden als het over innovatie gaat, maar waar het verduurzaming betreft is dit geen goede basis voor de toekomst:

Kort-cyclische financiering gebruik je voor het innoveren, maar ik vind dit heel slecht voor de sector [welzijn]. [8;2]

Het kort-cyclisch werken moedigt korte termijn denken aan, wat de duurzaamheid van projecten kan belemmeren.

Financiële zekerheid en tijdsinvestering

Verduurzaming is mede afhankelijk van een subsidiegever die de doelen van het initiatief begrijpt en steunt. De projectleiders vinden dat een lokale partner met wie een langdurige relatie opgebouwd kan worden voor kleinere initiatieven van groot belang kan zijn:

De financiën moeten ten minste voor 75% lokaal worden geregeld, want landelijk geld is vaak niet structureel. [6;3]

Kleine initiatieven zijn voor hun financiën vaak afhankelijk van derden; ze vallen niet onder een grote organisatie die relaties, personeel, vaardigheden en financiële middelen hebben om het project te ondersteunen. Daar waar landelijke subsidies niet structureel beschikbaar zijn, worden – zoals een projectleider aangeeft – de lokale organisaties des te belangrijker voor een langdurig voortbestaan van een initiatief. Tegelijkertijd is de ervaring dat het met een geldschieter zoals een gemeente, met wie het project een duurzame relatie zou kunnen aangaan, veelal lastig werken is. Als projecten zelf gelden kunnen genereren, is dat in ogen

van projectleiders een succesfactor, maar soms kunnen ze juist daardoor ook in problemen komen met de gemeente:

Als je het geld ergens anders vandaan haalt, dan word je al snel door de gemeente als commerciële speler neergezet. Dan gaan de deuren bij de gemeentes op slot, ondanks dat je probeert uit te leggen wat de sociale en maatschappelijke functie van het initiatief is. [7-1]

Volgens de projectleiders gaat het in de praktijk juist vaak over projecten die geen zelfstandig verdienmodel hebben en (deels) afhankelijk blijven van de (lokale) overheid of charitatieve instellingen. Dit maakt dat projectteams, ondanks de gevoelde urgentie om financieel zelfredzaam te worden, vaak van subsidie tot subsidie moeten leven en veel tijd kwijt zijn aan het vinden van geldverstrekkers. Het is de vraag of de landelijke subsidieregelingen in de huidige vorm de verduurzaming van projecten niet in de weg staat. Het dwingt mensen eerder om ad hoc te werken in plaats van zich te richten op structurele samenwerking en inbedding. Een projectleider schetste het volgende beeld:

Je moet zo denken over één jaar: van januari tot mei uitvoering, dan halfjaarlijkse evaluatie en verantwoording, weer uitvoeren en verantwoorden tot oktober. Dan het nieuwe jaar voorbereiden. [4;3]

Een andere projectleider vulde aan:

Nu heb ik 30 uur. Als ik het volgend jaar ineens met 20 moet doen, moet ik ergens inleveren. Als ik nu weet dat ik de volgende 4 jaar 30 uur heb, vlieg ik het wel anders aan. [4;3]

Een subsidie van een jaar blijkt vaak te kort om een project goed financieel te kunnen borgen, zelfs wanneer het over doorontwikkeling van een bestaand initiatief gaat. Potentiële geldschietters willen eerst resultaten zien, terwijl het soms twee tot drie jaar duurt voordat de resultaten zichtbaar gemaakt kunnen worden. Hierbij laten we de force majeure omstandigheden die door COVID-19 ontstonden en die de planning beïnvloedden, buiten beschouwing. De terugkerende vraag is of de basisduur van subsidies niet langer moet zijn. De hierboven beschreven reflecties op de duur van subsidies adresseren niet alleen de vraag of subsidies voor een langere termijn moeten worden afgegeven, maar ook of het huidige paradigma dat ten grondslag ligt aan het huidige subsidiesysteem, moet worden herijkt. Het idee van subsidies is immers dat ze projecten een stimulans geven, óók voor doorontwikkeling en verduurzaming. Het probleem met financiering blijft daarna echter bestaan, want deze projecten zullen, juist vanwege de sector waarin ze ontwikkeld zijn, *bijna* altijd afhankelijk blijven van financiële steun van overheden of bepaalde organisaties/subsidiegevers, en daarmee moeten zij hun bestaansrecht blijvend bevechten. Hoewel dit begeleidingstraject deze probleemstelling niet onderzoekt, blijkt het uit de boodschappen van de projectleiders wel een onderwerp dat de moeite waard is om nader te onderzoeken.

Andere ideeën die de revue passeerden om de financiële zekerheid te vergroten, waren het inzetten van het netwerk van ZonMw om langdurige geldschietters enthousiast te maken voor gesubsidieerde en succesvolle projecten, of met ondernemers in gesprek te gaan over financiële samenwerking. De ervaring leert dat diverse bedrijven vanuit hun maatschappelijke betrokkenheid best willen meewerken. Zij kunnen op verschillende manieren bijdragen. Een voorbeeld: T-Mobile heeft zich gemeld bij De Zonnebloem (het project 'Thuiswonende ouderen met een lichamelijke beperking en dreigend sociaal

isolement mee laten doen aan de digitale samenwerking'), omdat zij willen bijdragen aan de digitale vaardigheden van (oudere) mensen, bijvoorbeeld over online veiligheid.

Soms lukt het niet om een vervolg op de subsidie te vinden en moet het project stoppen. De projectleiders vinden dit zonde van alle tijd, energie en geld die er ingestoken zijn.

Strategisch versus korte termijn denken

De projectleiders geven aan dat een 'meerjaren-subsidie' van twee tot vier jaar zou kunnen helpen, omdat het lange-termijn denken mogelijk maakt. Op die manier kan een structuur aangebracht worden die op de lange termijn de resultaten van projecten kan waarborgen:

Als je halverwege het jaar denkt: ik moet eigenlijk alweer een beetje afbouwen of in elk geval geen nieuwe dingen op touw zetten, misschien stopt het wel, gaat dat ten koste van de kwaliteit. [4;3]

Langer de tijd hebben helpt om de kwaliteit van een project te verhogen en kwalitatief te verduurzamen, zo vertelt een projectleider die betrokken is bij een project met langdurige subsidiering:

Inhoudelijk maken we elk jaar weer een stapje. Op basis van ervaringen schaaft je weer bij. [4;3]

Langdurige subsidies kunnen mogelijk ook positief bijdragen aan het behoud van professionals en vrijwilligers, omdat ze voor een langere periode zekerheid krijgen over wat ze kunnen verwachten en dus ook het werk daarop kunnen inrichten.

Iets nieuws versus meer van hetzelfde

De projectleiders ervaren dat het makkelijker is om financiering voor een nieuw project te vinden dan om structurele financiering te krijgen voor de opschaling van een reeds bestaand initiatief. Met andere woorden: succes is geen garantie voor verduurzaming. Het gevolg is dat opschaling of andere verduurzamingsactiviteiten veelal in eigen tijd worden gedaan:

Hoeveel mooie projecten alleen in die ene gemeente blijven, terwijl de kennis elders heel goed gebruikt had kunnen worden. Maar dit is dus ook niet zo gek; niet zo veel mensen zijn bereid om er zó veel extra eigen tijd voor in te zetten. [5;3]

2.3.2 Kennisdeling

De projectleiders beschikken over veel kennis over effectieve project-aanpakken die bijdragen aan het welzijn van oudere mensen en over oplossingen die in de praktijk bruikbaar zijn voor dilemma's waar ze tegenaan lopen. Een deel van deze kennis wordt gebundeld in databanken (Movisie), waarin succesvolle initiatieven de status van interventie kunnen krijgen. Daarmee worden ze beschikbaar gesteld voor alle geïnteresseerde partijen. De leergemeenschappen laten echter zien dat een groot deel van de gefinancierde projecten niet bezig is met het traject om een effectieve sociale interventie te worden, met als doel in de databank opgenomen te worden. Dit omdat het traject voor veel projecten een te grote administratieve tijdsinvestering vraagt, waar simpelweg geen uren beschikbaar voor zijn. Tegelijkertijd zijn de projectleiders wezenlijk de dragers van expliciete en impliciete kennis, die van groot belang kan zijn voor andere professionals.

Er zijn ook andere manieren waarop deze kennis verzameld en verspreid kan worden, zodat deze niet verloren gaat en toch kan bijdragen aan kwalitatieve verduurzaming. Denk bijvoorbeeld aan het vastleggen van kennis in een toegankelijk handboek, het opnemen van de beschrijving van het project in de jaarverslagen van de partner- of moederorganisaties, het maken van een podcast of het betrekken van studenten of stagiairs, waardoor de kennis ook kan worden gedeeld met mbo-opleidingen, hogescholen en universiteiten. Coalities bieden ook een goed middel om deze kennis te verspreiden.

Deze kennissynthese toont aan dat leergemeenschappen bij uitstek een geschikte methode zijn voor het delen van impliciete kennis. Deze zit namelijk boordevol tips, adviezen en suggesties, die gebaseerd zijn op persoonlijke ervaringen, intuïtie en impliciete kennis van de deelnemers. Deze kennis is niet altijd nieuw. Wat we als vernieuwend ervaren is dat deze kennis hetzelfde bestaansrecht krijgt als alle andere typen kennis.

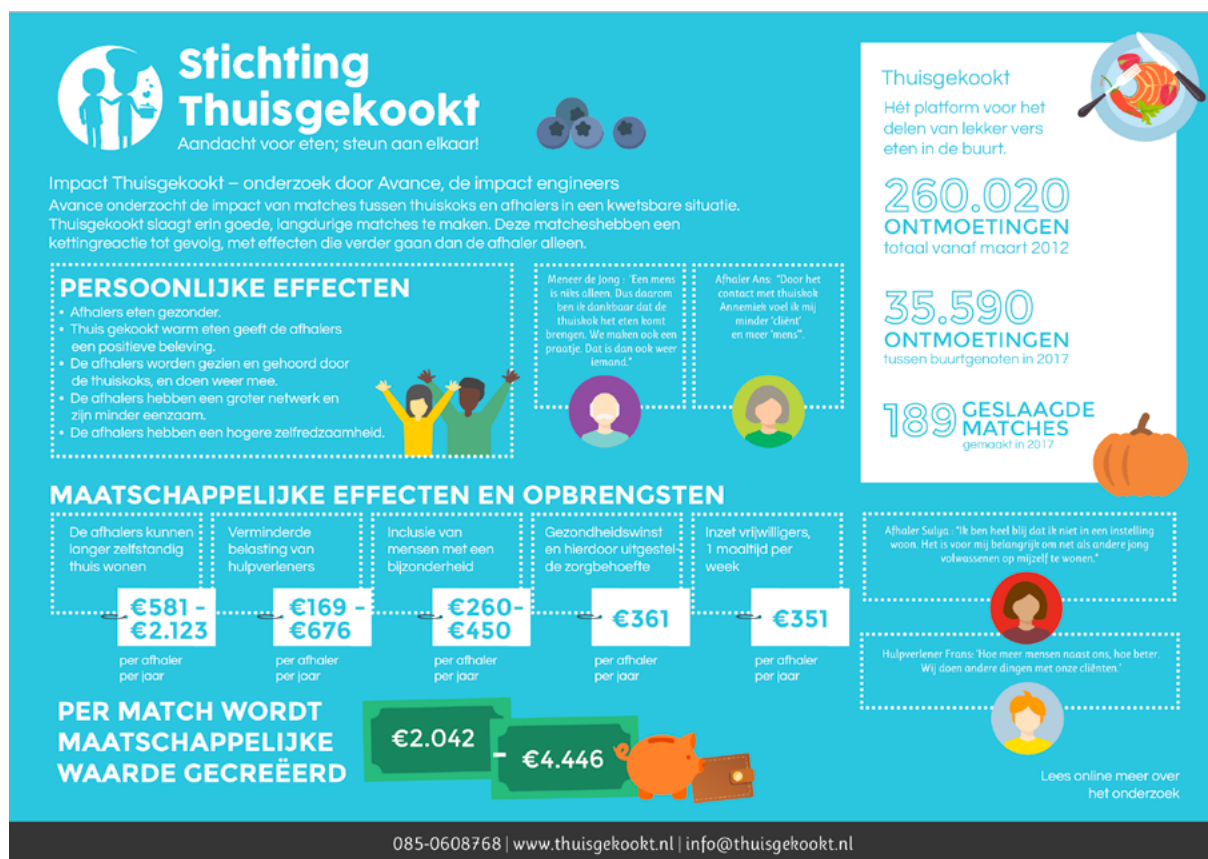
Projectleiders streven er ook zelf naar om de resultaten van hun projecten in kaart te brengen en hun kennis met collega's te delen. Uit de gesprekken is wel gebleken dat de projectleiders baat hebben bij meer steun en handvatten, bijvoorbeeld via een laagdrempeligere kennisbank om hun kennis in op te nemen en meer begeleidingstrajecten zoals het onderhavige, die parallel lopen aan de projecten, zodat een degelijke analyse, een laagdrempelige presentatie en zinvolle overdracht van kennis mogelijk wordt gemaakt.

Wat is er nodig om resultaten in kaart te brengen?

Veel projectleiders worstelen met de vraag hoe ze de resultaten van hun project goed in kaart kunnen brengen. Deze resultaten geven de benodigde informatie aan voor verantwoording aan de subsidiegevers. Maar die informatie kan ook worden ingezet om nieuwe financieringsbronnen aan te trekken. In de leergemeenschappen hebben de projectleiders hun ervaringen met analyse en rapportage gedeeld aan de hand van concrete voorbeelden uit hun eigen werkpraktijk. Volgens hen dragen de analyse en presentatie van hun resultaten bij aan de kennisdeling.

Er zijn verschillende methodes om resultaten te analyseren en presenteren. De omvang en beschikbare middelen van projecten zijn medebepalend voor het kiezen van een methode. Zo konden sommige projecten onderzoekers inhuren met de opdracht om een effectenmeting te doen. Zie hieronder een goed voorbeeld van het project 'Thuisgekookt', dat door Avance onderzoek liet doen naar de effecten van het project.

De samenwerking met grotere partners zoals de GGD wordt als goed ervaren. Enkele projecten hebben studenten of stagiairs ingeschakeld, die hun stage of Master-scriptie hebben gecombineerd met het uitvoeren van onderzoek naar de resultaten van het project. Bij enkele projecten zijn onderzoekers als projectleiders of als leden van het projectteam betrokken geweest, wat het uitvoeren van de analyse laagdrempeliger en efficiënter heeft gemaakt dan het betrekken van een externe partij, omdat zij zelf uitgerust zijn om dergelijke analyses te verrichten en tegelijk direct bij het project betrokken zijn.

Het grootste deel van de projecten heeft echter noch de middelen om deze onderzoekstaak te delegeren, noch de vaardigheden om zelfstandig en op wetenschappelijk niveau een goed onderbouwde analyse te maken. Een methode waarvoor enkele projecten hebben gekozen, is het uitdelen van vragenlijsten om reacties van de deelnemers in kaart te brengen. Tijdens gesprekken in de leergemeenschappen hebben de onderzoekers van Leyden Academy diverse manieren van verslaglegging besproken, zoals het houden van interviews, het organiseren van tentoonstellingen waar de resultaten gepresenteerd worden, het maken van foto's, het verzamelen van verhalen en het maken van narratieve portretten (door een van de projecten als voorbeeld ingebracht). Het doel hiervan was om projectleiders meer handvatten te geven om laagdrempelig aan de slag te gaan met analyses. Ook is er een aparte workshop door de onderzoekers van Leyden Academy over georganiseerd.

Bij één project, 'Gouwe ouwe' van stichting de Tijdmachine, is de subsidie van ZonMw ingezet voor een onderzoek in samenwerking met onderzoeksbureau Avance Impact. De effecten die hierdoor zichtbaar werden, hebben bijgedragen om vervolgfianciering te vinden én een inhoudelijke verbetering te maken; dit heeft uitbreiding van het project mogelijk gemaakt en ook nieuwe samenwerkingsverbanden met lokale partijen opgeleverd.

Spanningsvelden gerelateerd aan kennisdeling

Kennisdeling is een belangrijk onderdeel van de projectuitvoering om te voorkomen dat kennis verloren gaat en dat projecten het wiel opnieuw moeten uitvinden. De projectleiders zien daarbij wel spanningsvelden, die een goede kennisoverdracht in de weg kunnen staan:

- Kennisdeling kost veel tijd. Veel projectleiders en –medewerkers kunnen er alleen aan werken wanneer er expliciet tijd voor beschikbaar is, dat wil zeggen dat de uren hiervoor opgenomen zijn in de begroting. Wanneer dit niet het geval is, omdat deze uren bijvoorbeeld niet kunnen worden begroot, ervaren de projectleiders het als een gemiste kans.
- Kleinschalige projecten beschikken over kennis die veelal context-gerelateerd is: het gaat over lokale kennis die voor lokale netwerken van waarde kan zijn. Het kan moeilijk zijn om deze kennis te generaliseren. Anderzijds is het niet efficiënt wanneer er op meerdere plaatsen tegelijkertijd aan kleine, lokale projecten gewerkt wordt die qua inhoud goed vergelijkbaar zijn. De kennis blijft dan lokaal en de projecten vinden elk voor zich hetzelfde wiel uit. Het is dus zoeken naar manieren om de concrete typen van kennis uit projecten die generaliseerbaar zijn, met elkaar te delen. Aanbevolen wordt om de uitwisseling van kennis op een laagdrempelige manier te organiseren, bijvoorbeeld door middel van gezamenlijke creatieve bijeenkomsten, die plaatsvinden terwijl de projecten nog lopen. Zo kan de gedeelde kennis meteen in praktijk worden gebracht (iteratief werken). Belangrijk is dat het organiseren van dergelijke bijeenkomsten door een derde faciliterende partij met ervaring wordt gedaan. Zo wordt de tijd doelmatig gebruikt en kunnen de resultaten worden gewaarborgd en vervolgens ook met anderen gedeeld. De verslaglegging die door ZonMw wordt vereist, roept diverse reacties op. Enerzijds wordt het invullen van de aanvraag- en verantwoordingsformulieren als een onnodig ingewikkelde en daarmee tijdrovende activiteit gezien, waarvan het nut voor de projectleiders niet altijd duidelijk is: wie leest deze verslagen? Met wie delen ze deze kennis? Anderzijds stimuleert het om de beschrijving van het project op een hoger niveau te brengen:

Het dwingt je om na te denken wat je wil bereiken', 'wat zijn de belangrijkste producten die je uit het project wil halen? [7;3]

REFLECTIE

We geven hier onze reflectie op verduurzaming. Onze reflectie op kennisdeling is ondergebracht in ons verslag over de leergemeenschappen, zie hoofdstuk 3. Verduurzaming van een initiatief heeft een kans van slagen als dit onderwerp meteen al bij aanvang van het initiatief aan de orde wordt gesteld. We benadrukken hierbij dat duurzaamheid niet een eenmalige actie(lijst) betreft, maar refereert naar een voortdurend proces van ontwikkeling, dat gaandeweg en parallel met de uitvoering van het project doorgedacht, bijgesteld en uitgevoerd wordt (Wijnen, 2020).

Verduurzaming van een initiatief is volgens de projectleiders afhankelijk van een reeks

factoren, die wij (onderzoekers) in vier groepen hebben samengebracht: duurzaam idee, duurzame samenwerking, duurzame aanpak en duurzame communicatie. Alle verduurzamingsaspecten die door de projectleiders zijn voorgedragen, vallen hieronder. Deze aspecten vinden weerklank in de publicaties over borging en bestending van initiatieven (zie bijv. analyse in van de Maat & Ramaker, 2019).

Een duurzaam idee staat voor een projectidee dat door de deelnemers zelf wordt gedragen, d.w.z. een idee dat in de buurt, de wijk of het dorp is ingebed, en dat in co-creatie tussen de professionals en deelnemers kan worden doorontwikkeld. Het draagvlak en de context-

gebondenheid zijn de voornaamste kenmerken van een duurzaam projectidee.

Duurzame samenwerking gaat niet alleen over langdurige relaties met je huidige projectpartners. De projectleiders laten weten dat juist de netwerken die open staan voor nieuwe contacten/leden, het meest levensvatbaar zijn. Het opzoeken van elkaars grenzen en het respecteren van deze grenzen door het gezamenlijke doel binnen deze grenzen te definiëren, kan je netwerk sterker en dus duurzaam maken (Daykin, 2019).

Een duurzame aanpak omvat een reeks aspecten, zoals de duur van het initiatief, structurele financiering die in het verlengde ligt van de oorspronkelijke projectplanning, een stabiele personeelsbezetting, een goed geregeld overdracht in geval van personeelswisseling, het maken en uitlijnen van strategische keuzes, maar ook het vermogen om je aan te passen als de situatie daarom vraagt. Een belangrijke voorwaarde voor een duurzame aanpak is dat er gedegen kennis aanwezig moet zijn over zowel de inhoud als de uitvoering van het initiatief. Dit houdt in dat de projectleider en de andere leden van het projectteam over een bepaalde kennis en vaardigheden dienen te beschikken, waaronder de wijze waarop je het initiatief dient te monitoren en te evalueren. Denk aan

data verzamelen, data analyseren en resultaten presenteren (Igalla & van Meerkerk, 2015).

Duurzame communicatie over het initiatief is een kernaspect voor borging. De manier waarop de project- of initiatiefleden over de eigen resultaten kunnen communiceren en/of de resultaten van het werk in beeld kunnen brengen, speelt een grote rol.

Het aansprekende verhaal van een ervaringsdeskundige of een fotoreportage van deelnemers aan het project, kunnen voor de subsidiegevers en partners even overtuigend zijn als een reeks resultaten die op kwantitatieve data zijn gebaseerd (Groot et al., 2021). Ook het betrekken van de politiek, vooral op lokaal niveau, zoals een wethouder, kan de aanzet zijn voor een langdurige werkrelatie met de overheid, waardoor het initiatief naast politieke steun ook toegang tot financiële middelen kan krijgen.

Afsluitend vraagt verduurzaming om systematische reflectie en zelf-evaluatie. Dit is nauw verbonden met het delen van de kennis en inzichten die binnen het project zijn opgedaan; daarom maakt ook het leerproces integraal deel uit van verduurzaming (Wijnen, 2020). Hoe dit leerproces vorm kan krijgen, hebben we tijdens de bijeenkomsten van de leergemeenschappen ervaren.

3 Algemene beschouwing van de dynamische kennissynthese en advies aan ZonMw

In dit hoofdstuk gebruiken we de inzichten uit de kennissynthese voor een analyse op metaniveau, waarin de verantwoordelijkheden en strategische positionering van het ZonMw programma 'Versterking aanpak eenzaamheid' centraal staan. We doen dit aan de hand van twee vragen die het proces van kennisvergaring en de inhoudelijke vraagstukken die ten grondslag aan het programma liggen, adresseren:

1. Hoe draagt het proces van het tot stand komen van de dynamische kennissynthese bij aan de democratische vormen van kennisvergaring en kennisdeling in onze maatschappij?
2. Welke rol kan het programma van ZonMw spelen bij het adresseren van belangrijke maatschappelijke vraagstukken (o.a. gerelateerd aan het thema 'eenzaamheid'), gebaseerd op de bestaande praktijk- en academische kennis en gericht op de ontwikkeling van nieuwe kennis in co-creatie met alle betrokken partijen?

3.1 DYNAMISCHE KENNISSYNTHESE ALS DEMOCRATISCHE VORM VAN KENNISVERGARING EN KENNISDELING

3.1.1 Welke kennis is binnen de subsidieronde ontwikkeld en door dynamische kennissynthese opgehaald?

Jaarlijks worden door ZonMw honderden projecten gefinancierd op het gebied van zorg en welzijn. Alleen al binnen de twee subsidierondes van het programma 'Versterking aanpak eenzaamheid' hebben 121 projecten een subsidie ontvangen: 25 projecten voor het opstarten van een nieuw initiatief en 96 voor doorontwikkeling en verspreiding van bestaande initiatieven. Deze getallen doen veronderstellen dat er een schat aan kennis en kunde in de praktijk aanwezig is die, indien verzameld, verspreid en ingezet, kan helpen om de problematiek rond eenzaamheid het hoofd te bieden. Op grond van onze gesprekken met de projectleiders zien we dat er in de praktijk wezenlijk veel kennis en kunde aanwezig is. De kennissynthese toont aan dat de projectleiders veel ervaring hebben op het gebied van initiatieven die gericht zijn op het welzijn en de verbetering van de kwaliteit van leven van oudere mensen. Diegenen met wie we gesproken hebben, werken met passie om hun doel te realiseren. Ze zijn zich bewust van het feit dat er maatschappelijk geld in hun projecten is geïnvesteerd, waarvoor ze verantwoordelijkheid voelen en dragen. Aldus een van de projectleiders:

Ik ben niet van mening dat het programma bestaansrecht heeft als het helemaal van subsidie afhankelijk is. [7-1]

Wanneer aan de projectleiders wordt gevraagd naar de maatschappelijke impact van hun projecten in relatie tot vermindering van eenzaamheid, zijn ze overwegend nuchter.

Sommigen delen hun zorg over de manier waarop het geld over een tiental kleinschalige projecten wordt verdeeld, waardoor het effect van hun werk moeilijk in kaart te brengen is. Veel projecten bereiken binnen de duur van het project slechts een gering aantal deelnemers (denk aan 10-20). De projectleiders vragen zich af hoe ze naar deze aantallen moeten kijken in het kader van de subsidie en de verduurzaming van het initiatief. Is dit voldoende? Is dit de bedoeling?

Als onderzoekers en tegelijk gesprekspartners van de deelnemende projecten, zien we hier twee aan elkaar gerelateerde vragen:

- Dragen deze projecten en initiatieven feitelijk bij aan de vermindering van eenzaamheid?
- En welke (nieuwe) kennis brengt deze subsidieronde op?

De eerste vraag brengt ons terug naar de discussie over wat eenzaamheid is. Hoeveel eenzaamheden er bestaan en of je eenzaamheid moet aanpakken, bestrijden, verminderen of toch als onderdeel van het leven moet zien en dus normaliseren. Het staat overigens voor ons buiten kijf dat in de situaties wanneer eenzaamheid doorschiet naar depressie, isolatie en uitsluiting, professionele hulp geboden is. Met de nadruk op *professionele*. Dergelijke situaties liggen meestal buiten het expertiseveld van de mensen die in gefinancierde projecten werken. De deelnemende projecten zijn heel goed in staat om situationele (aan een specifieke situatie of context gerelateerde) eenzaamheid op te pakken die over alledaagse situaties gaat: iemand zoekt een telefoon-, fiets-, wandel- of praatmaatje voor een keertje in de week. Of iemand zoekt naar een hobby-, sport- of leesclub, of wil mensen ontmoeten die dezelfde moedertaal spreken. Ook de toename in frequentie en diversiteit in sociale contacten wordt door de deelnemende projecten gefaciliteerd, wat het welzijn van de deelnemers kan verbeteren.

Op grond van dergelijke activiteiten blijkt het echter onmogelijk om over blijvende effecten te praten. Dit blijkt ook uit een analyse van werkzame elementen in eenzaamheidsinterventies (Bouwman en van Tilburg, 2020; Fokkema & van Tilburg; 2006; Schoenmakers et al., 2014). De projectleiders geven aan dat het contactmoment met de deelnemers door de vrijwilligers of tijdens de activiteit meestal door alle partijen als positief wordt ervaren. Het lange termijn effect van een dergelijk contact dat noodzakelijk is, gezien wat we weten over het proces van ervaren eenzaamheid, echter moeilijk in kaart te brengen zonder een degelijk lange termijn wetenschappelijk onderzoek uit te voeren. Een dergelijk onderzoek kan antwoorden op vragen geven als: wat betekent een contact dat door het project tot stand is gekomen? Zitten deze mensen daardoor beter in hun vel? Gaan ze minder vaak naar de huisarts en slikken ze bijvoorbeeld minder pillen?

Voor de deelnemende projecten blijkt het bijzonder moeilijk om een structurele 'vermindering van eenzaamheid' in kaart te brengen. Ten eerste is eenzaamheid niet met één activiteit te beteugelen, ten tweede hoeft niet elke vorm van eenzaamheid als problematisch te worden ervaren, en ten derde is eenzaamheid vaak het resultaat van een aantal maatschappelijke factoren en ontwikkelingen gedurende de levensloop die – wanneer die ongeadresseerd blijven – de eenzaamheid in stand zullen houden (RvS, 2017). Om een voorbeeld te geven, ageïsm (leeftijdscriminatie) en ageïst beeldvorming van ouderen hebben tot gevolg dat oudere mensen zich nutteloos gaan voelen, zich

terugtrekken van iedere vorm van participatie en daarom, vaak onbewust en onbedoeld, zich eenzaam gaan voelen (Shiovitz-Ezra & Shemesh, 2018).

Daarom lijkt ons de tweede vraag, namelijk welke (nieuwe) kennis deze subsidieronde opbrengt en hoe de diverse stakeholders deze kennis kunnen gebruiken, van groot belang. Deze opbrengsten hebben we in figuur 6 samengebracht.

Figuur 6. Kennisopbrengsten subsidieronde 2 voor diverse stakeholders

De (nieuwe) kennis uit deze subsidieronde, die voor partijen zoals ZonMw en ministerie van VWS belangrijk kan zijn, betreft een aanpak die breder is dan de aanpak van eenzaamheid alleen. Dit betekent dat de projecten die positieve en duurzame resultaten boeken, zich op vraagstukken richten die ook (indirect) de gevoelens van eenzaamheid kunnen verminderen, door een nieuwe leefstijl (gezond eten, meer bewegen), nieuwe competenties (sport- of gespreksvaardigheden), zinvolle activiteiten (anderen helpen door zelf vrijwilliger te worden) en door participatie van oudere mensen te bevorderen in alle domeinen van het maatschappelijk leven. Zo wordt eenzaamheid opgevangen door de nadruk te leggen op de mogelijke positieve ontwikkelingen in iemands leven, gebaseerd op het potentieel dat mensen hebben. Bovendien werkt deze werkwijze preventief, waardoor men over verbinding en participatie goed en tijdig kan nadenken (zie bijv. Curvers et al., 2018).

Kennisdeling door de professionals of door oudere mensen (vrijwilligers) zelf met hun leeftijdsgenoten over (gevoelens van) eenzaamheid, vrijwilligerswerk, digitalisering of andere onderwerpen, zien we als een belangrijk aspect van hun empowerment, omdat zij zo in staat gesteld worden om deze nieuwe kennis te gebruiken in de eigen omgeving (Bendien et al., 2022; Corrado et al., 2020). Diverse projecten bieden cursussen en trainingen aan, aan deelnemers en vrijwilligers. Soms zijn deze cursussen onderdeel van de voorbereiding op vrijwilligerswerk, zoals bijvoorbeeld de ouderenadviseurs dit doen in het project 'Doorontwikkeling vrijwillige ouderenadviseurs in de strijd tegen eenzaamheid' in Lingewaard. Omdat de ouderenadviseurs zelf ook vaak op leeftijd zijn, kan de kennis die zij krijgen om andere senioren te helpen in hun vrijwilligerswerk, ook later voor hen zelf van pas komen. Dit is een voorbeeld van een democratische vorm van kennisdeling, die als olievlek kan werken.

De kennisdeling tussen de professionals die binnen de leergemeenschappen plaatsvond, zien we als een van de meest duurzame opbrengsten van deze subsidieronde. Leergemeenschappen maken een laagdrempelige interactie tussen projectleiders in het hele land mogelijk, waar herkenning en erkenning van elkaars werk hand in hand gaan met het vergaren van nieuwe inzichten (zie ook Gobbens & Kwast, 2019). In de volgende paragraaf zullen we nog op dit onderwerp terugkomen.

Ten slotte ligt er deze kennissynthese, als resultaat van deze subsidieronde. Hierin is de kennis van de professionals gekoppeld aan kennis uit de academische- en vakliteratuur. Belangrijker nog, dankzij de leergemeenschappen hebben we hier ook kennis verzameld die we impliciet kunnen noemen. Dit is namelijk kennis die de professionals dragen en intuïtief gebruiken maar zelden onder woorden brengen, omdat deze kennis niet altijd binnen het bestaande verslagformat past.

3.1.2 De waarde van leergemeenschappen

Deze kennissynthese is bottom-up tot stand gekomen. De vijftig projectleiders die aan de bijeenkomsten hebben deelgenomen, zijn de medeauteurs van dit document. Wanneer we de projectleiders medeauteurs noemen, bedoelen we dit niet als 'dankwoord', maar als een letterlijke beschrijving van het proces dat deze dynamische kennissynthese mogelijk heeft gemaakt. Door middel van discussies binnen de leergemeenschappen hebben ze thema's aangedragen die in deze kennissynthese zijn toegelicht en ze hebben de kennissynthese als eindresultaat van dit begeleidingstraject van commentaar voorzien.

Onze ervaring in de loop van dit begeleidingstraject met leergemeenschappen als epistemisch instrument, bevestigt onze initiële aanname dat leergemeenschappen methodologische innovatie bieden, doordat ze uiteenlopende vormen van kennis bij elkaar brengen en ook diverse partijen, die deze kennis dragen en verder kunnen verspreiden. Indien die niet wordt benut, verdampt deze kennis als het ware. Elders in het land begint een professional in eenzelfde situatie opnieuw en maakt mogelijk een onnodig tijdrovend proces door van vallen en opstaan. We zien veel potentieel in dit instrument en zullen het verder ontwikkelen en toetsen in andere (o.a. ZonMw) onderzoeken.

In de wetenschap is de leergemeenschap een concept dat wortels heeft in het onderwijs, waar men op zoek is naar effectieve manieren van samenwerking waarbij diverse partijen betrokken zijn, zoals leraren, leerlingen, management enz. (Stoll et al., 2006). De kenmerken van deze professionele leergemeenschappen komen grotendeels overeen met de kenmerken van de leergemeenschappen zoals in hoofdstuk 1 is beschreven. Het verschil, zoals we het voorlopig zien, betreft het doel van de toepassing van de leergemeenschap. In ons geval gebruiken we de leergemeenschap als werkvorm voor kennisuitwisseling (zoals dit ook in professionele leergemeenschappen binnen het onderwijs wordt gedaan), en daarnaast als instrument om een analyse en synthese van de opgehaalde kennis te maken. Dit maakt het mogelijk om die kennis te verspreiden en te vertalen naar beleid. De leergemeenschap kan ook bestaan als instrument voor en door projectleiders zelf waarin bijvoorbeeld ervaringen, tips en kennis uitgewisseld kunnen worden. Projectleiders gaven aan dit aspect van het traject erg waardevol te vinden.

Onze ervaring met leergemeenschappen geeft tevens aanleiding voor een kritische beschouwing, die kan helpen om het instrument verder te ontwikkelen. Tijdens het begeleidingstraject van subsidieronde 2 is het tot stand komen van de leergemeenschappen en de verslaglegging van de bijeenkomsten inclusief het eindresultaat (deze kennis-synthese), sterk afhankelijk geweest van de aanwezigheid van de derde partij, in dit geval Leyden Academy. Als onderzoekers participeren we graag in dit soort trajecten: we brengen wetenschappelijke kennis en kunnen de rol van penvoerder vervullen, alsook de rol van initiator van het eerste contact met projectleiders. Tegelijkertijd zien we de waarde van leergemeenschap juist in het gezamenlijke gevoel van eigenaarschap en verantwoordelijkheid voor de uitwisseling van kennis. Bij dit traject was het lastig te realiseren. Zo stopten de negen leergemeenschappen nadat wij ons als onderzoekers terugtrokken toen het traject van begeleiding en onderzoek afgerond was. Er zijn verschillende oorzaken voor het ontbreken van de continuïteit, waaronder de korte duur en late start van het traject. Leergemeenschappen kunnen in vergelijkbare begeleidingstrajecten in de toekomst vanaf het begin niet alleen worden gezien als instrument maar ook als product van de kennissynthese. Het werken aan het in standhouden van de leergemeenschap heeft in ieder geval extra tijd en aandacht nodig tijdens het begeleidingstraject.

Intussen zagen we wel, ondanks de korte termijn van het traject, hoe de projectleiders actief van de leergemeenschappen gebruik hebben gemaakt. Ze hadden een kritische en tegelijkertijd opbouwende inbreng te bieden en kregen ook een reactie op hun vragen. Hieronder volgt een aantal voorbeelden zodat dit ook in volgende subsidierondes gebruikt kan worden:

- Een eigen dilemma inbrengen om anderen als klankbordgroep te gebruiken
- Een analyse van de eigen situatie presenteren en om feedback van de groep vragen
- Feedback geven op vragen van collega's en indien gevraagd, openstaan voor een een-op-een contact
- Voorbeelden van documenten delen
- Werkvormen bespreken die ook voor andere projecten bruikbaar kunnen zijn of ter inspiratie kunnen dienen

Gebaseerd op de procesbeschrijving van deze dynamische kennissynthese, kunnen we antwoord geven op de eerste vraag die aan het begin van het hoofdstuk is geformuleerd: hoe draagt het proces van het tot stand komen van de dynamische kennissynthese bij aan de democratische vormen van kennisvergaring en kennisdeling in onze maatschappij?

Het gebruik van leergemeenschappen heeft ervoor gezorgd dat de auteurs van dit document openstonden voor alle kenners en alle vormen van kennis: verbaal en non-verbaal, vakkundig en wetenschappelijk, gebaseerd op ervaring of op experiment of onderzoek, lokaal, regionaal of landelijk. Deze laagdrempelige vorm van kennisuitwisseling heeft ervoor gezorgd dat in de leergemeenschappen een communicatieve ruimte werd gecreëerd, waarbinnen de projectleiders en de onderzoekers kritisch-constructief op elkaars vragen en dilemma's konden reageren, door eigen kennis te gebruiken om een collega (elders in het land) verder te helpen. De positieve feedback van de deelnemende projectleiders op deze werkvorm maakt het aanbevelenswaardig om de leergemeenschap in andere programma's te gebruiken als democratisch instrument van kennisvergaring en kennisdeling.

De toepassing van leergemeenschappen als instrument voor kennisvergaring en kennisdeling kan werken als er aan bepaalde voorwaarden wordt gedaan, o.a. door de subsidiegever. In de volgende paragraaf zullen we bij dit onderwerp stilstaan.

3.2 ADVIES AAN ZONMW

In deze laatste paragraaf gebruiken we alle inzichten van deze kennissynthese, teneinde een advies aan ZonMw te formuleren voor de inhoudelijke en procesmatige ontwikkeling van het ZonMw programma. Hiermee geven we tevens antwoord op de tweede vraag die we in het begin van dit hoofdstuk hebben geformuleerd, nl. welke rol kan het programma van ZonMw spelen in het adresseren van belangrijke maatschappelijke vraagstukken (o.a. gerelateerd aan het thema 'eenzaamheid'), gebaseerd op de bestaande praktijk- en academische kennis en gericht op de ontwikkeling van nieuwe kennis, in co-creatie met alle betrokken partijen?

1. Benader eenzaamheid niet als losstaand vraagstuk

Het programma kan beter bij de praktijk aansluiten als het de bron van het probleem adresseert en niet (een van) de gevolgen daarvan. Eenzaamheid kent vele vormen en gezichten en is vaak een gevolg van een langdurige ontwikkeling. Het onderzoek bevestigt wat onze projectleiders in de praktijk zien en ervaren: er zijn weinig leeftijd-specifieke factoren die eenzaamheid vergroten naarmate mensen ouder worden (Barreto et al., 2021; Hawkey et al., 2022). De factoren die zorgen dat oudere mensen zich eenzaam voelen, hebben evenzeer een sterke invloed op jongeren en jonge volwassenen: alleen wonen, een slechte gezondheid hebben, werkloos zijn, arm zijn, enz. Er zijn enkele maatschappelijke ontwikkelingen en risicofactoren die daadwerkelijk een negatieve invloed kunnen hebben op het welzijn van de oudere generatie. Denk aan een groter risico om de partner of vrienden te verliezen, omdat dit vaker op latere leeftijd voorkomt (Utz et al., 2002). Of denk aan leeftijdsdiscriminatie.

Op grond van onze wetenschappelijke en professionele kennis stellen we voor om twee onderwerpen, te weten anti-ageism en ouderenparticipatie, centraal te stellen in de toekomstige programma's van ZonMw. Ageism, dat wil zeggen een negatieve beeldvorming ten opzichte van ouderen in onze maatschappij, die zich in impliciete en expliciete vormen van discriminatie kan uiten (<https://gerontijdschrift.nl/readlists/nr-1-maart-2022/>), zorgt ervoor dat zowel de gezondheid van oudere mensen als hun gevoel van eigenwaarde, achteruit kunnen gaan (Chang et al., 2020; Levy et al., 2020). Er zijn nog weinig studies die de verhouding tussen ageism en eenzaamheid onderzoeken (Shiovitz-Ezra & Shemesh, 2018). Wel geven studies die tijdens COVID-19 pandemie zijn verschenen, dit verband aan (Donizzetti & Lagacé, 2022). Op grond van deze studies kunnen we veronderstellen dat ageism te allen tijde, naast algemene negatieve effecten op het welzijn en de gezondheid van oudere mensen, ook hun gevoel van eenzaamheid kan versterken. Een laag niveau van ouderenparticipatie waar het betaald werk, onderzoek en ontwikkeling van beleid betreft, kan ook leiden tot versterking van het gevoel van eenzaamheid (Cotterell et al., 2018). Er zijn diverse wetenschappelijke publicaties die overtuigend laten zien dat maatschappelijke participatie van oudere mensen een bijdrage kan leveren aan hun gevoel van erbij horen, ertoe doen (Baker et al., 2018; Groot & Abma, 2018), terwijl er geen directe link met eenzaamheid wordt gelegd. Ouderenparticipatie creëert kansen om actief en zinvol bezig te zijn. Toekomstige ZonMw programma's kunnen dit thema centraal stellen.

Het benadrukken van ouderenparticipatie past goed bij de onderwerpen waar ZonMw al veel aandacht voor heeft, zoals de positieve gezondheid benadering, die we als relevant zien in verband met dit advies. Meer aandacht voor het age-friendly community framework kan ook een belangrijke rol spelen bij het adresseren van welzijn van oudere mensen, omdat sociale- en burgerparticipatie en inclusie domeinen zijn die al in dit netwerk geïntegreerd zijn.

Al met al kan ZonMw ervoor kiezen om maatschappelijk relevante vraagstukken te agenderen, waarbij eenzaamheidsproblematiek an sich niet per se centraal hoeft te staan, maar binnen andere thema's kan worden meegenomen. We onderschrijven de visie van de projectleiders dat het woord 'eenzaamheid' negatieve connotaties met zich meebrengt. Daarom pleiten we voor onderwerpen die niet stigmatiserend zijn, maar juist vanuit een positieve benadering bijdragen aan het ouder worden en zo vanuit een positieve gezondheid en participatie, het welzijn en de gezondheid van oudere mensen kunnen versterken. Hiermee verliezen we mensen die in kwetsbare situaties leven niet uit het oog, maar zoeken we juist doelgericht naar mogelijkheden om ook hen te steunen en ook hun ervaringsdeskundigheid in nieuwe subsidieoproepen in te zetten. ZonMw heeft in dit samenspel een aanjagersrol. ZonMw kan actief keuzes maken over welke onderwerpen de subsidierondes kunnen gaan en daarover met de financiers in gesprek gaan. We steunen en denken graag met ZonMw mee over thema's rond anti-ageism en ouderenparticipatie, waar aandacht voor eenzaamheid dan onderdeel van kan zijn. Oproepen die zich op positieve gezondheid richten, kunnen eenzaamheid als een van de subdoelen adresseren. Hetzelfde geldt voor programma's rond het begrip 'age-friendliness'. Een aanvullend voordeel van dergelijke programma's is dat ze zich integraal op meerdere generaties kunnen richten.

2. Overweeg subsidietijd te verlengen en faciliteer kennisdeling

Op grond van de inzichten uit deze kennissynthese, en gesteund door berichten uit andere bronnen (zie het kader hieronder en ook Rusinovic et al., 2021), adviseren we om het beleid voor de eenmalige en kortdurende (12-18 maanden) financiering van kleinschalige projecten op het gebied van welzijn, om te bouwen naar financiering op langere termijn (tenminste 24-48 maanden). Kansrijke projecten krijgen dan daadwerkelijk de kans om resultaten te boeken, in kaart te brengen en structurele financiering voor hun voortbestaan te waarborgen. Daarnaast kan de rol van ZonMw als facilitator van langdurige relaties tussen de projectinitiatieven en andere subsidiegevers van grote waarde zijn, mede gezien de beschikbare netwerken van ZonMw en de ervaring die ZonMw heeft met matching bijeenkomsten.

Toen we dit advies aan het schrijven waren, zagen we onderstaand bericht op LinkedIn voorbij komen. De tekst gaat over de Suzanne Kooij, directer van Stichting RCOAK schrijft over bestaansonzekerheid van projecten en oplossingen daarvoor.

Duurzame financiering voor sociale initiatieven. Dat was het thema van de wethoudersbijeenkomst bij het openingsevent vandaag van de [#weektegeneenzaamheid](#) georganiseerd door het [Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport](#). In het panel, samen met [Sandra Jetten](#), [Siep Wijsenbeek](#), [Marianne van den Anker](#), [Martijn Berghman](#) en [Isabel Joosen](#), bespraken we hoe het anders kan, zodat goede sociale initiatieven niet voortdurend in [#bestaansonzekerheid](#) hoeven te verkeren. Er zijn al talloze best practices, concludeerden we, zowel bij vermogensfondsen als bij gemeentes. Hopelijk hebben we een steen in de vijver kunnen gooien en zal dit zoden aan de dijk gaan zetten. Staatssecretaris [Maarten van Ooijen](#), die na ons het podium beklom, sprak de opmerkelijke woorden: 'We moeten eens ophouden met de illusie dat sociale initiatieven helemaal onafhankelijk van fondsen of gemeentes kunnen worden. Ze zullen ons altijd nodig blijven houden en duurzame ondersteuning moet ons uitgangspunt zijn'. Een hoopgevende uitspraak voor de vele prachtige sociale initiatieven die ons land rijk is.

We adviseren ZonMw om een subsidiebeleid te ontwikkelen, waardoor Nederland geleidelijk aan groeit van projectsubsidie-land naar een land van structurele financieringen. We realiseren ons dat een dergelijke verandering in de financiering kan leiden tot herschikking van hetzelfde geld: minder projecten maar wel voor een langere periode. Deze voorkeur is overigens door enkele projectleiders expliciet aangedragen.

3. Kijk naar mogelijkheden om projecten te ondersteunen in het realiseren van stabiliteit en voldoende kennis

Een belangrijke factor in een vertraagde start van een project of initiatief is onvoldoende kennis van het project (of de projectaanvraag). Soms is dat een gevolg van personeelswisseling. Personeelswisseling in (kleinschalige) projecten heeft directe (en veelal negatieve) gevolgen voor de kwaliteit van de uitvoering. We pleiten ervoor dat de uitvoerende projectleider direct betrokken is geweest bij het ontwikkelen van het projectidee en het schrijven van het projectvoorstel. We adviseren ZonMw om dit punt mee te nemen bij het

bepalen van de kwaliteit van het voorstel. Wanneer dit niet het geval is, bijvoorbeeld als een gemeentemedewerker het voorstel schrijft of een onderzoeker die in een adviserende functie bij het initiatief betrokken is, dan dient er een uitleg komen hoe en op welke termijn de uitvoerend projectleider aan de slag kan gaan. Ook moet aangetoond worden dat de beoogde projectleider over de benodigde kwaliteiten en kennis beschikt, zich voldoende betrokken voelt bij het project en ook bereid is om er verantwoordelijkheid voor te nemen. ZonMw kan in subsidie aanvragen bijvoorbeeld vragen om de CV van de beoogde projectleider(-s).

Een vliegende start van een project met een looptijd van een jaar, is afhankelijk van tenminste drie factoren: ervaren personeel, kennis op procesniveau van de projectuitvoering en basiskennis van praktijkgericht onderzoek voor het verzamelen van data, nulmetingen en dergelijke (zie advies 4.). De eerste twee factoren kunnen gewaarborgd worden door het aanscherpen van de subsidievoorwaarden ten opzichte van het projectteam en de projectleiding. Deze voorwaarden zijn onze reactie op een groot aantal projecten binnen deze subsidieronde, waar een onvoorziene personeelwisseling (niet COVID-19 gerelateerd) plaatsvond, waardoor het project vertraging opliep die voorkomen had kunnen worden bij continuïteit van de projectaanvraag en de uitvoering. Hoewel ZonMw hier niet verantwoordelijk voor is, kan zij wel kijken hoe ze de projecten kan ondersteunen om stabiliteit te realiseren. De gesprekken binnen de leergemeenschappen tonen aan dat de uitvoering van het project veelal wordt verricht door een persoon die niet betrokken is geweest bij het tot stand komen van het projectidee. We begrijpen dat de problematiek inzake personeelwisseling de situatie op de arbeidsmarkt weerspiegelt. Juist daarom is het belangrijk om in de voorwaarden voor de subsidie de mogelijke uitval van personeel te adresseren, door vragen te stellen over hoe een uitval wordt opgevangen en hoe de overdracht van kennis dan wordt geregeld.

4. Integreer kennis uit de praktijk en de academische wereld in de subsidierondes

Dit advies is gebaseerd op onze ervaringen met de toepassing van leergemeenschappen als instrument om tot deze kennissynthese te komen. Onze allereerste aanbeveling binnen dit advies is dat dynamische kennissynthese en de daaraan gekoppelde leergemeenschap-bijeenkomsten parallel dienen te gaan met het proces van uitvoering van de gefinancierde projecten, zodat het ophalen en het ontwikkelen van kennis tegelijkertijd kunnen plaatsvinden.

Een tijdige start (samen met de uitvoering van de projecten) van het begeleidingstraject zal ervoor zorgen dat de basiskennis van het uitvoeren van praktijkgericht onderzoek, tijdig met de projectleiders gedeeld en besproken kan worden en bijdraagt aan een succesvol initiatief. Dit kan door middel van workshops, trainingen, lezingen, werkbezoeken of praktijkoefeningen, die door onderzoekspartners van ZonMw, zoals Leyden Academy, georganiseerd kunnen worden. De workshop voor het in kaart brengen van de resultaten van projecten die binnen subsidieronde 2 werd aangeboden, is daarvan een voorbeeld. Andere onderwerpen die veel vragen oproepen en geschikt kunnen zijn voor een workshop tijdens en parallel aan het uitvoeringsproces, zijn het bepalen van de grenzen tussen het werk van professionals en vrijwilligers, of de voorwaarden en uitdagingen van integraal werk tussen welzijns- en zorgprofessionals binnen (kleinschalige) projecten of initiatieven.

De door COVID-19 opgelegde beperkingen hebben ons in het begin van het traject gehinderd om onderlinge projectbezoeken te organiseren. De onderzoekers hebben zelf enkele bezoeken bij de projecten afgelegd en zijn ervan overtuigd dat deze vorm van onderlinge uitwisseling een goed middel kan zijn om inspiratie op te doen, een frisse blik op de eigen activiteiten te krijgen en gezamenlijk (projectleden en onderzoekers) tot nieuwe inzichten te komen over mogelijke valkuilen en succesfactoren, die de projecten kunnen beïnvloeden.

5. Maak gebruik van leergemeenschappen als instrument om kennis te verzamelen en ontwikkel deze

Dit advies richt zich op de ontwikkeling van dit instrument, ook binnen andere ZonMw programma's. Leergemeenschappen bieden mogelijkheden om eigen vragen in te brengen, vragen van anderen te bespreken en om onbewuste kennis en praktijkkennis op te halen en verder te ontwikkelen door middel van kennissynthese. Dit vraagt om tijd en ruimte; daarom is (zoals in advies 4 aangegeven) een begeleidingstraject dat geruime tijd kan duren, het liefst even lang als de uitvoeringsperiode van de projecten, wenselijk.

Onze ervaring met online-bijeenkomsten is positief, maar we adviseren ook andere vormen van bijeenkomsten. Fysieke bijeenkomsten zijn belangrijk voor het vormen van leergemeenschappen, omdat zij zowel onderlinge interactie als samenhang mogelijk maken. Een persoonlijk en fysiek samenzijn creëert verbinding, waardoor relaties ook na afloop van het traject kunnen blijven functioneren.

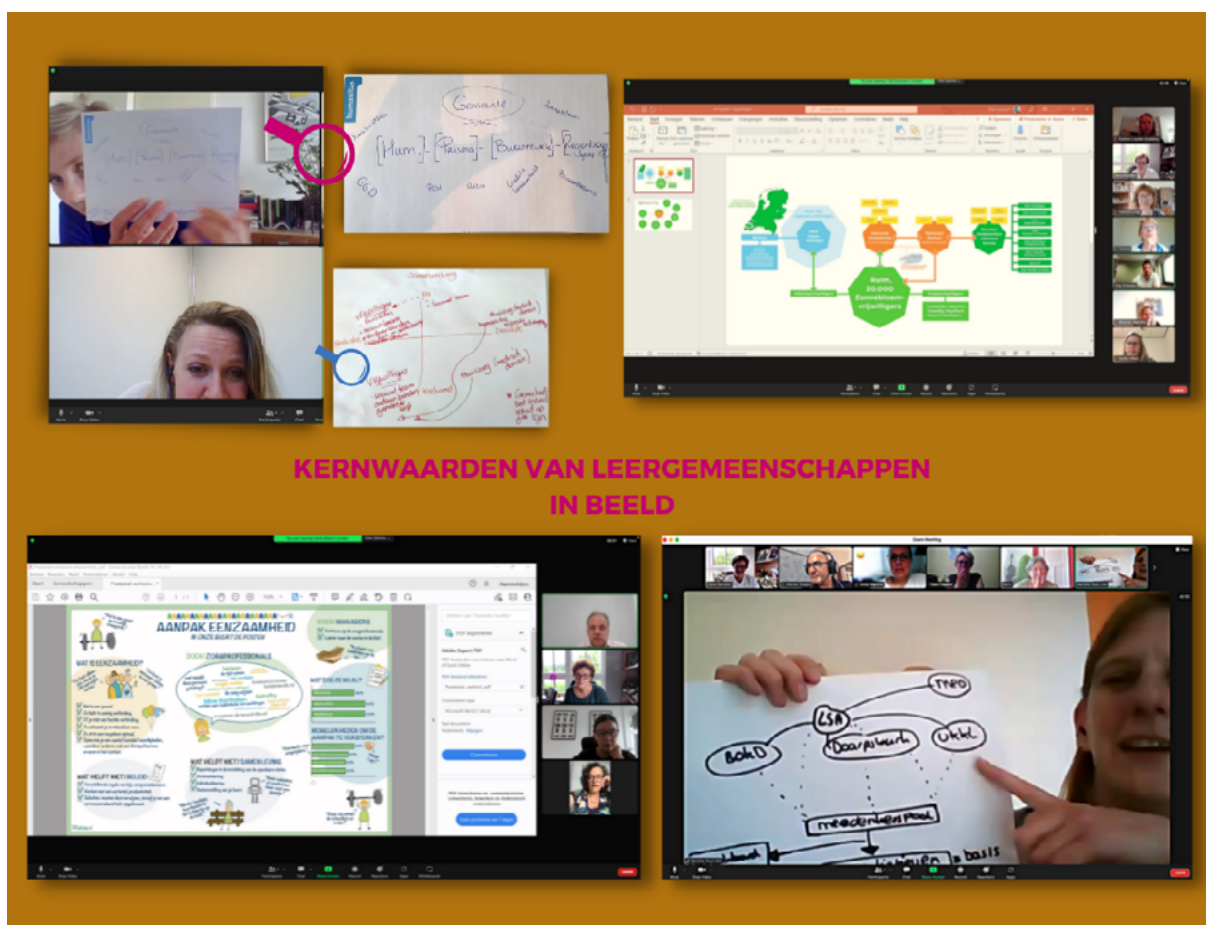
De optimale grootte van de groepen kan per subsidieronde bepaald worden. We vonden het werken met 5-6 deelnemers per groep heel efficiënt. Wanneer een ZonMw subsidie een groot aantal projecten binnen een subsidieronde financiert, kan er gekeken worden of er voldoende tijd en onderzoekscapaciteit is om kleinschalige leergemeenschappen op te zetten. We sluiten echter niet uit dat ook grotere bijeenkomsten als zinvolle leergemeenschappen kunnen functioneren.

We adviseren ZonMw om een onderzoek in te stellen naar leergemeenschappen als epistemisch instrument van de toekomst, die kennisvergaring en verduurzaming van die kennis als doel heeft. Wanneer projectleiders eigenaarschap voelen voor de leergemeenschappen, komen ze nog meer tot hun recht. Aandacht hiervoor in het onderzoek raden we dan ook aan. In verder onderzoek kan ook verkend worden in hoeverre leergemeenschappen als instrument voor en door projectleiders zelf wenselijk en realistisch is.

6. Zie de verzameling van impliciete kennis als kans om van te leren en co-creëren

Dit advies is geïnspireerd op voorbeelden uit onze leergemeenschappen. Een informele en laagdrempelige uitwisseling van kennis zorgt ervoor dat er meer verteld en gedeeld wordt dan dat er in een schriftelijk projectverslag terecht komt. Ons advies aan ZonMw is om ook te focussen op het ophalen van deze "impliciete" kennis. Impliciete kennis komt tijdens bijeenkomsten met projectleiders overigens beter naar voren wanneer de observaties direct plaatsvinden in de praktijk waar de projecten werken, of wanneer creatieve (arts-based) vormen van uitwisseling worden gebruikt. Het maken van een podcast, een klein toneelstuk of een gedicht zorgen ervoor dat ook kennis die als intuïtief wordt ervaren, tot uitdrukking komt.

Binnen ons begeleidingstraject hebben we de projectleiders om visualisatie van hun samenwerkingsnetwerk gevraagd, met als doel de sterkste en de zwakste link van het netwerk te identificeren. En deel van deze visualisaties is in de afbeelding hieronder terug te vinden. De projectleiders die met voorbeelden kwamen, boekten een dubbele winst: ze hebben een oefening in zelfanalyse gedaan door het hele netwerk in kaart te brengen én ze hebben feedback van hun collega's ontvangen. Opvallend is hoe vaak de projectleiders, ondanks de verschillen in doelen en omvang van het project, hun eigen vraagstukken over samenwerking in de gevisualiseerde verhalen herkenden. Als onderzoekers vroegen we door waardoor we dichterbij de inzichten van projectleiders kwamen, die voor hen maar ook voor ons leerzaam kunnen zijn.

Om impliciete kennisuitwisseling te stimuleren kan ZonMw overwegen om creatieve vormen van (tussen-)reportages van de projecten en initiatieven te stimuleren, bijvoorbeeld door middel van informele bijeenkomsten en kennis cafés. Zo zou ZonMw op haar eigen manier aan het concept leergemeenschap inhoud kunnen geven.

4 Concluderende opmerkingen

Deze dynamische kennissynthese geeft antwoord op de vraag:

Welke kennis is opgedaan tijdens de doorontwikkeling van de initiatieven en projecten die zich richten op het verminderen van eenzaamheid bij oudere mensen en hoe kan deze kennis geborgd en gedeeld worden?

Een gedetailleerd antwoord wordt in hoofdstuk 2 van dit document beschreven. Om een bondig antwoord op deze complexe vraagstelling te geven, hebben we de navolgende aandachtspunten samengevat:

1. Projecten en initiatieven die zich buigen over het welzijn van oudere mensen, richten zich op vitaliteitsactiviteiten, ontmoetingen en een zinvolle tijdsbesteding. Daarbij wordt de expliciete benoeming van eenzaamheid veelal zorgvuldig vermeden.
2. Normalisering van bepaalde typen eenzaamheid vraagt om meer onderzoek in de praktijk en om aandacht voor een beleidsmatige benadering.
3. De aanpak van eenzaamheid levert veelal betere resultaten als er intergenerationeel wordt gewerkt, in plaats van met één leeftijdsgroep.
4. Ouderenparticipatie kan de drempels bij het benaderen van moeilijk te bereiken groepen ouderen verlagen/wegnemen.
5. Goede samenwerking bij de aanpak van eenzaamheid steunt veelal op wederzijdse belangen.
6. Door je partners goed te leren kennen investeer je in inhoudelijk contact, niet per se in de frequentie daarvan.
7. Goede partners dagen je uit, zoals de partners in leergemeenschappen dat doen.
8. Een duidelijke afbakening van motieven, taken en verantwoordelijkheden tussen de professionele partners en de vrijwilligers, helpt om de grenzen tussen het professionele en het vrijwilligerswerk helder te maken.
9. Een duurzame verankering van een project/initiatief kan plaatselijk, binnen de gemeente, landelijk of ook binnen de eigen organisatie aangebracht worden.
10. Een stabiele bezetting van en deskundigheid binnen het projectteam leiden tot een betere borging van kennis en voortzetting van het initiatief.
11. Om duurzaam te worden, hebben initiatieven een uitvoeringstraject nodig dat langer is dan een jaar, op basis van een heldere strategische visie en uitzicht op structurele financiering.
12. Professioneel leiderschap is noodzakelijk om de resultaten en opbrengsten van een initiatief in kaart te kunnen brengen en te communiceren.
13. Leergemeenschappen bieden een laagdrempelig platform aan, om kennis die binnen het project is opgedaan, met collega's (uit andere delen van het land) te delen.
14. Het delen van kennis binnen leergemeenschappen gaat gepaard met een onderling leerproces én met een kritische (zelf)reflectie op het eigen werk en op het werk van collega's.
15. Verduurzaming die wil slagen begint bij de start van het initiatief, niet tegen het eind van het financieringstraject.

De kennis die we hierboven hebben samengevat, is het resultaat van de samenwerking in leergemeenschappen tussen de projectleiders en onderzoekers. Dit laat zien dat deze kennis breder is dan het thema 'Versterking aanpak eenzaamheid' van subsidieronde 2. De titel van deze kennissynthese luidt niet voor niets: *Hoe zorgen we ervoor dat de stip niet groter dan de horizon wordt?* Eenzaamheidsproblematiek is veelzijdig en vaak ongrijpbaar, en daarom moeilijk te kwantificeren of te operationaliseren. Eenzaamheid is geen kenmerk van een specifieke generatie, is niet leeftijdgebonden, kent meerdere oorzaken en kan zich op uiteenlopende manieren uiten.

Wanneer we het ouder worden als horizon schetsen, zien we veel aspecten die het welzijn en de gezondheid van oudere mensen sterk kunnen beïnvloeden. De ervaren kwaliteit van leven, het meedoen en erbij horen, de zingeving (vanuit een positieve gezondheid), de mobiliteit, sociale en burgerparticipatie, respect en inclusie (vanuit een age-friendly-community raamwerk), zijn daarvan enkele voorbeelden. Dit betekent dat eenzaamheid in feite slechts een stip aan de horizon is, ondanks alle complexiteit ervan. Eenzaamheid verdient serieuze aandacht, maar de aanpak van eenzaamheid mag niet de andere aspecten van het ouder worden overschaduwen. Sterker nog, deze kennissynthese suggereert dat de aanpak van eenzaamheid in directe relatie tot andere aspecten van het goed ouder worden, zoals meedoen, ontmoeten, mobiel blijven, een betere kans van slagen heeft, dan wanneer eenzaamheid als afzonderlijk probleem wordt geadresseerd.

Een vergelijkbaar complex maatschappelijk vraagstuk wordt beschreven in de working paper 'Houdbare ouderenzorg-Ervaringen en lessen uit andere landen' voor de WRR, die onderzoekers van Leyden Academy in samenwerking met Radboud UMC en de Erasmus Universiteit hebben geschreven (Kruse et al., 2021). Het document benadrukt hetzelfde standpunt, gerelateerd aan een ander complex probleem. Om ouderenzorg in de toekomst uitvoerbaar te houden, zal het niet voldoende zijn om een aanpak afzonderlijk voor ouderenzorg te ontwikkelen. Het maatschappelijk draagvlak, de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, de huisvesting en het migratiebeleid – al deze vraagstukken dienen in relatie tot de uitvoerbaarheid van de ouderenzorg geadresseerd te worden, als we voor de ouderenzorg in Nederland een duurzaam strategisch beleid willen ontwikkelen.

Terug naar ons thema: de aanpak van eenzaamheid leent zich goed voor professionele hulpverlening voor mensen die geïsoleerd raken en/of ernstige problemen (met hun gezondheid) ondervinden. In alle andere gevallen die we als voorbeelden hebben gezien, gaat het in feite over problematiek die binnen de brede horizon van goed ouder worden past. Daarom pleiten we voor een aanpak die voor de hele horizon behulpzaam kan zijn en daarmee domein-overstijgend is. We adviseren tevens een intergenerationele aanpak, waardoor we diverse doelen tegelijkertijd kunnen bereiken: mensen van verschillende leeftijden kunnen gezamenlijk iets ondernemen en tevens kan de beeldvorming van het ouder worden bij jongere mensen bijgesteld worden. Ook een doelgerichte professionalisering van het werk dat het welzijn van ouderen als doel heeft, is een gebied dat het thema 'eenzaamheid onder ouderen' overstijgt. Ouderenparticipatie en age-friendliness als alternatief voor ageism, zijn andere overstijgende thema's die aandacht vragen en verdienen. Deze onderwerpen zijn veel breder dan het thema 'eenzaamheid', maar ze stellen ons in staat om recht te doen aan de complexe verbindingen die de stip met de hele horizon heeft.

Dankzij onze dynamische kennissynthese is veel kennis verzameld. Deze willen we in de nabije toekomst graag samen met ZonMw delen met initiatieven in duurzame praktijk-, onderzoek- en beleidstrajecten. Zodat we er gezamenlijk voor kunnen zorgen dat de stip niet groter wordt dan de horizon.

5 Literatuur

- Abma, T. (2020). Ethics work for good participatory action research. *Beleidsonderzoek online* [Policy research online], 6.
- Abma, T., Banks, S., Cook, T., Dias, S., Madsen, W., Springett, J., & Wright, M. T. (2019). *Participatory research for health and social well-being*. Cham: Springer International Publishing.
- Arends, J., & Schmeets, H. (2018). Vrijwilligerswerk: activiteiten, duur en motieven. CBS.
- Baart, A. (2021). Wat heet eenzaam? Een essay. Stichting Presentie.
- Baker, J. R., Jeon, Y. H., Goodenough, B., Low, L. F., Bryden, C., Hutchinson, K., & Richards, L. (2018). What do children need to know about dementia? The perspectives of children and people with personal experience of dementia. *International Psychogeriatrics*, 30(5), 673-684.
- Baker, S., Warburton, J., Waycott, J., Batchelor, F., Hoang, T., Dow, B., ... & Vetere, F. (2018). Combatting social isolation and increasing social participation of older adults through the use of technology: A systematic review of existing evidence. *Australasian journal on ageing*, 37(3), 184-193.
- Barreto, M., Victor, C., Hammond, C., Eccles, A., Richins, M. T., & Qualter, P. (2021). Loneliness around the world: Age, gender, and cultural differences in loneliness. *Personality and Individual Differences*, 169, 110066.
- Bendien, E., Groot, B., & Abma, T. (2022). Circles of impacts within and beyond participatory action research with older people. *Ageing & Society*, 42(5), 1014-1034.
- Bouwman, T. E., & van Tilburg, T. G. (2020). Naar een gerichtere aanpak van eenzaamheid: Zeven werkzame elementen in eenzaamheidsinterventies. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 51(1), 1-8.
- Cacioppo, S., Capitanio, J. P. & Cacioppo, J. T. (2014). Toward a neurology of loneliness. *Psychological Bulletin*, 140(6), 1464-1504.
- Cadieux, J., Chasteen, A. L., & Packer, PhD, D. J. (2019). Intergenerational contact predicts attitudes toward older adults through inclusion of the outgroup in the self. *The Journals of Gerontology: Series B*, 74(4), 575-584.
- Chang, E. S., Kanno, S., Levy, S., Wang, S. Y., Lee, J. E., & Levy, B. R. (2020). Global reach of ageism on older persons' health: A systematic review. *PloS one*, 15(1), e0220857.
- Christian, J., Turner, R., Holt, N., Larkin, M., & Cotler, J. H. (2014). Does intergenerational contact reduce ageism: When and how contact interventions actually work? *Journal of Arts and Humanities*, 3(1), 1-15.
- Conkova, N. & Lindenberg, J. (2019, 30 september). The Experience of Aging and Perceptions of "Aging Well" Among Older Migrants in the Netherlands. *The Gerontologist*, 60(2), 270-278.
- Conkova, N., Sert, Z., Lindenberg, J. (2022). *Zorgvraag onder (toekomstige) ouderen met een migratieachtergrond. Een Amsterdamse toekomstverkenning*. Leyden Academy on Vitality and Ageing.
- Corrado, A. M., Benjamin-Thomas, T. E., McGrath, C., Hand, C., & Laliberte Rudman, D. (2020). Participatory action research with older adults: a critical interpretive synthesis. *The Gerontologist*, 60(5), e413-e427.

- Cotterell, N., Buffel, T., & Phillipson, C. (2018). Preventing social isolation in older people. *Maturitas*, 113, 80-84.
- Curvers, N., Pavlova, M., Hajema, K., Groot, W., & Angeli, F. (2018). Social participation among older adults (55+): Results of a survey in the region of South Limburg in the Netherlands. *Health & social care in the community*, 26(1), e85-e93.
- Daykin, N. (2019). Social movements and boundary work in arts, health and wellbeing: A research agenda. *Nordic Journal of Arts, Culture and Health*, 1(1), 9-20.
- Donizzetti, A. R., & Lagacé, M. (2022). COVID-19 and the Elderly's Mental Illness: The Role of Risk Perception, Social Isolation, Loneliness and Ageism. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(8), 4513.
- Drury, L., Hutchison, P., & Abrams, D. (2016). Direct and extended intergenerational contact and young people's attitudes towards older adults. *British Journal of Social Psychology*, 55(3), 522-543.
- Enßle, F., & Helbrecht, I. (2021). Understanding diversity in later life through images of old age. *Ageing & Society*, 41(10), 2396-2415.
- Fokkema, T., & van Tilburg, T. G. (2006). *Aanpak van eenzaamheid: Helpt het? Een vergelijkend effect- en procesevaluatieonderzoek naar interventies ter voorkoming en vermindering van eenzaamheid onder ouderen*. Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, NiDi.
- Giraudeau, C., & Bailly, N. (2019). Intergenerational programs: What can school-age children and older people expect from them? A systematic review. *European Journal of Ageing*, 16(3), 363-376.
- Gobbens, R. & Kwast, D. (2019). *Leer- en innovatie netwerk. Leren van en met elkaar. Rapport*. Inholland.
- Groot, B. C. & Abma, T. A. (2018). Participatory Health Research with Older People in the Netherlands: Navigating Power Imbalances Towards Mutually Transforming Power. *Participatory Health Research*, 165-178.
- Groot, B., & Abma, T. (2019). Partnership, collaboration and power. *Ethics in participatory research for health and social wellbeing. Cases and Commentaries*. Oxon: Routledge.
- Groot, B., de Kock, L., Liu, Y., Dedding, C., Schrijver, J., Teunissen, T., van Hartingsveldt, M., Menderink, J., Lengams, Y., Lindenberg, J. & Abma, T. (2021, 3 augustus). The Value of Active Arts Engagement on Health and Well-Being of Older Adults: A Nation-Wide Participatory Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(15), 8222.
- Grootegoed, E. M., Machielse, J. E. M., Tonkens, E. H., Blonk, L., & Wouters, S. (2017). Aan de andere kant van de schutting. Inspelen op de toenemende vraag naar vrijwillige inzet in het lokale sociale domein. Tussenrapport. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek/NOV.
- Hawkey, L. C., Buecker, S., Kaiser, T., & Luhmann, M. (2022). Loneliness from young adulthood to old age: Explaining age differences in loneliness. *International journal of behavioral development*, 46(1), 39-49.
- Holt-Lunstad, J. (2021). Loneliness and social isolation as risk factors: The power of social connection in prevention. *American Journal of Lifestyle Medicine*, 15(5), 567-573.
- Holwerda, T. J. (2017). *Burden of loneliness and depression in late life*.
- Igalla, M. & van Meerkerk, I. (2015) De duurzaamheid van burgerinitiatieven. Een empirische verkenning. *Bestuurswetenschappen*, 69 (3): 25-53. DOI: 10.5553

- James, H., & Buffel, T. (2022). Co-research with older people: A systematic literature review. *Ageing & Society*, 1-27.
- Kruse F., Jeurissen P. (IQ healthcare Radboudumc), Abma T., Bendien, E. (Leyden Academy), Wallenburg, I. & van de Bovenkamp, H. (ESHPM) (2021). *Het Working Paper Houdbare ouderenzorg – Lessen en ervaringen uit andere landen*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).
- Lemmens, L., Herber, G. C., Spijkerman, A., & Van Oostrom, S. (2018). Kansrijke elementen van preventieve activiteiten voor ouderen die onvoldoende bereikt worden. *Geron*, 20(2), 43-47.
- Levy, B. R., Slade, M. D., Chang, E. S., Kanoth, S., & Wang, S. Y. (2020). Ageism amplifies cost and prevalence of health conditions. *The Gerontologist*, 60(1), 174-181.
- Lindenberg, J. (2019). Rapport Beeldvorming van ouderen. Leyden Academy on Vitality and Ageing.
- Livi, S., De Cristofaro, V., Theodorou, A., Rullo, M., Piccioli, V., & Pozzi, M. (2020). When motivation is not enough: Effects of prosociality and organizational socialization in volunteers' intention to continue volunteering. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 30(3), 249-261.
- Machielse, A. (2018). Een trendbreuk in eenzaamheid? *Geron*, 20(4), 50-52.
- Machielse, A., & Bos, P. (2018). Vrijwillige maatjes voor eenzame ouderen. Grenzen en mogelijkheden van vrijwillige inzet bij een kwetsbare doelgroep. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 27(4).
- Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS). (2017). De vele kanten van eenzaamheid. Den Haag. <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2017/07/10/de-vele-kanten-van-eezaamheid>
- Rusinovic, K., van der Veen, H., Jonker, D. & Boonstra, B. (2021). De solidair stad: maatschappelijke initiatieven in coronatijd. De Haagse Hogeschool. https://www.dehaagsehogeschool.nl/docs/default-source/documenten-onderzoek/lectoraten/grootstedelijke-ontwikkeling/rapport-maatschappelijke-initiatieven-in-coronatijd_april-2021.pdf
- Schoenmakers, E. C., van Tilburg, T. G., & Fokkema, T. (2014). Awareness of risk factors for loneliness among third agers. *Ageing and Society*, 34(6), 1035–1051.
- Shiovitz-Ezra, S., & Shemesh, J. (2018). Pathways from ageism to loneliness. In *Contemporary perspectives on ageism* (pp. 131-147). Springer, Cham.
- Schmeets, H., & Arends, J. (2017). Vrijwilligerswerk: wie doet het. *Statistische Trends*, CBS.
- Smith, K. J., & Victor, C. (2019). Typologies of loneliness, living alone and social isolation, and their associations with physical and mental health. *Ageing & Society*, 39(8), 1709-1730.
- Stoll, L., Bolam, R., McMahon, A., Thomas, S., Wallace, M., Greenwood, A., & Hawkey, K. (2006). What is a professional learning community? A summary. *Creating and Sustaining Effective Professional Learning Communities*.
- [Tijdschrift Geron](#) over ageism: nr. 1, maart 2022.
- Wijnen, T. (2020). Dynamisch borgen van een veranderproces (long read). *Management Impact*. <https://www.managementimpact.nl/artikel/dynamisch-borgen-van-ee-veranderproces-long-read/>
- Van de Maat, J.W. & Ramaker, L. (2009). Geleerde lessen bij de aanpak eenzaamheid. Opbrengsten van de decentralisatie-uitkering. Movisie.

- Van de Maat, J.W. van de, Kok, E., Damhuis, E. (2022). *Eenzaamheid verminderen. Wat kunnen we leren van 15 eenzaamheidsprojecten?* Movisie.
- Verhage, M., Conkova, N., Leijs, L., Lindenberg, J., (2021a). *Programma samen ouder. Een driejarige effect- en procesevaluatie.* Leyden Academy on Vitality and Ageing.
- Verhage, M., Schuurman, B. & Lindenberg, J. (2021b). How young adults view older people: Exploring the pathways of constructing a group image after participation in an intergenerational programme. *Journal of Aging Studies*, 56, 100912.
- Victor, C., Sullivan, M. P., Woodbridge, R., & Thomas, M. (2015). Dancing with loneliness in later life: a pilot study mapping seasonal variations. *Open Psychology Journal*, 8, (1), 97 – 104.
- Utz, R. L., Carr, D., Nesse, R., & Wortman, C. B. (2002). The effect of widowhood on older adults' social participation: An evaluation of activity, disengagement, and continuity theories. *The Gerontologist*, 42(4), 522-533.

Leyden Academy on Vitality and Ageing

Poortgebouw Zuid
Rijnsburgerweg 10
2333 AA LEIDEN

T (071) 524 0960

info@leydenacademy.nl
www.leydenacademy.nl